

ΕΛΕΝΗ Δ. ΜΠΕΛΙΑ

Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΝ ΚΑΙ ΦΟΡΕΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ 1869 - 1886

Ο Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ιδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1869 καὶ ἐπιβιώνει μέχρι σήμερα. Ἡ ἵδρυσή του ἦλθε νὰ ἀπαντήσῃ κυρίως σὲ μιὰ ἔξωθεν προκλήσιμ: στὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴν εκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τῶν Βουλγάρων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη. Ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως εἶχε ἤδη ἀναλάβει τὴν ἐνίσχυση καὶ τὸ συντονισμό τῆς ἐκπαίδευσης στὶς ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁμοίωμενος ἀπὸ τὸ ἄλλο κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν Ἀθήνα, ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἦλθε νὰ ἀναλάβῃ, ὡς φορέας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ἀνάλογο ρόλο, στὶς ἐπαρχίες στὶς ὁποῖες τὰ ἐλληνικὰ ἐρείσματα ἐκινδύνευαν ἀπὸ τὸ βουλγαρικὸ ἀνταγωνισμό.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ἡ ἵδρυση¹ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς τῆς. Ἦδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία αὐτοῦ ἡ ἵδρυση ἐλληνικῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων² εἶχε λάβει διαστάσεις φαινομέ-

1. Ὁ Σύλλογος ιδρύθηκε στὶς 3 Ἀπριλίου τοῦ 1869. Τὸν ιδρυτικὸ Διοργανισμό του, ὁ ὁποῖος ἐπικυρώθηκε μὲ τὸ ἀπὸ 30.4.1869 Διάταγμα (*Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 24, 21.5.1869, σ. 174), βλ. εἰς *Ἡ δράσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων*, Ἐκδοση τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, Ἀθήνα 1970, σσ. 55-57.

2. Βλ. Albert Dumont, "Les Syllogues en Turquie", *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, τ. 8, 1874, σσ. 527- 538. Le Marquis de

νου³, τὸ ὁποῖο συνεδέετο μὲ τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ μὲ τὴ σημασία καὶ τὸ ρόλο τῆς ὡς παράγοντος ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως στὴ συνείδηση τοῦ ἐλευθέρου καὶ τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ.

Μέχρι τὴν δεκαετία τοῦ 1870 οἱ φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι εἶχαν περιλάβει στὸ γενικὸ πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων τους τὴν ἵδρυση καὶ συντήρηση σχολείων, τὴν χορήγηση ὑποτροφιῶν, τὴν ὁργάνωση διαλέξεων καὶ δημοσίων μαθημάτων, τὴ συγκρότηση βιβλιοθηκῶν καὶ τὴ λειτουργία ἀναγνωστηρίων, τὴν ἐκδοση βιβλίων καὶ τὴ μέριμνα γιὰ τὴ διάσωση ἀρχαιολογικῶν μνημείων. Κατὰ τὴν ἐκφραση τῆς ἐποχῆς, “ἐξήγειραν καθ’ ἐκάστην τοὺς Ἕλληνας ἐκ τοῦ ληθάργου τῆς ἀμαθείας”⁴, μὲ εὐρύτερο στόχο τὴν ἐνίσχυση τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ⁵.

Ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν συλλόγων οἱ ὁποῖοι ἐλειτούργησαν στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ διαμορφώθηκαν σὲ πνευματικὰ κέντρα κυριώτεροι εἶναι ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος “Παρνασσός” (1865)⁶, ἡ Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ (1865), ὁ σύλλογος “Ἀθηναῖον” (1865) καὶ ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος “Βύρων”⁷ (1868). Ἐξ ἄλλου, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἵδρυση⁸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλο-

Queux de Saint Hilaire, “Des Syllages Grecs et du progrès des études littéraires dans la Grèce de nos jours”, *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, τόμ. 11, 1877, σσ. 286-322. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων. Πρακτικὰ τῆς πρώτης αὐτοῦ συνόδου, συγκροτηθείσης ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει 1879, Ἀθήνα 1879. G. Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1881, σσ. 443-472.

3. Ἡ ταχυτάτη ἐξάπλωση τῶν συλλόγων, ἰδιαίτερα στὴν δεκαετία τοῦ 1870, ἐξηγεῖ τὸν ὄρο “συλλογομανία” (βλ. Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ’ ἡμᾶς χρόνων*, Προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1980), τὸν ὁποῖο ἐχρησιμοποίησε γιὰ πρώτη φορά ὁ Φιλ. Παρασκευαΐδης τὸ 1879 στὸ συνέδριο τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων (Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σ. 81). Ματούλα Κουρουπού, “Μορφές κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ὁργάνωσης τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ φαινόμενο τῶν συλλόγων”, *Ἡ Λέξη*, ἀρ. 112 (1992), σ. 928).

4. Κ. Ξανθόπουλος, *Συνοπτικὴ Ἐκθεσις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῶν μέχρι τοῦδε*, Κωνσταντινούπολη 1880, σ. 85.

5. Βλ. Λύδια Παπαδάκη, “Τοσοῦτοι ὀξύφωνοι ἀλέκτορες ἀναφωνοῦντες “γοηγορεῖτε”: οἱ ἑλληνικοὶ πολιτιστικοὶ σύλλογοι τὸν 19ο αἰῶνα”, *Τὰ Ἱστορικά*, τόμ. 14 (1997), σσ. 303-322.

6. Γιὰ τὴν δράση τοῦ συλλόγου αὐτοῦ βλ. Κωνστ. Βοβολίνης, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ “Παρνασσοῦ” 1865-1950*, Ἀθήνα Φιλολογικὸς Σύλλογος “Παρνασσός” 1951.

7. Τὴν δραστηριότητα τοῦ συλλόγου αὐτοῦ βλ. εἰς *Ὁποῖός ἐστὶν ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος Βύρων*, Ἀθήνα 1875.

8. Ὁδ. Ἰάλεμος, “Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου καὶ τῆς ἐπιδρά-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

λογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1861, παρατηρεῖται στὶς κοινότητες τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ ἡ ἐμφάνιση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ὀργανώσεων μὲ διαφορετικὲς ὀνομασίες: σύλλογοι, ἀδελφότητες, ἑταιρεῖες, ἀναγνωστήρια, λέσχες⁹. Ὡς σημειωθῇ ὅτι στὴ Μακεδονία καταγράφονται 176 σύλλογοι¹⁰, στὴν Θράκη 158 καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία 47¹¹, στὴν δὲ

σεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐν Τουρκίᾳ ἐνεργείας τοῦ ἡμετέρου ἔθνους, Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως [στὸ ἐξῆς Ε.Φ.Σ.Κ.], τόμ. ΙΒ' (1875-1878), σσ. 6-19. Τατιάνα Σταύρου, *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας τοῦ Ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1967. Γιά τὴν δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου βλ. Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, Πεντηκονταετηρεῖς 1861-1911, Ε.Φ.Σ.Κ. Παράρτημα τόμ. ΛΔ' (1913-1921). Βλ. ἐπίσης Κυριακὴ Μαμώνη, "Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῶν συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922)", *Μνημοσύνη*, τόμ. ΙΑ' (1988-1990), σσ. 212-220. Γιά τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τοῦ Συλλόγου καὶ τὴν ἰδεολογικὴ φυσιογνωμία του βλ. Χ. Ἐξερχζόγλου, *Ἐθνικὴ ταυτότητα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 19ο αἰ. Ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912*, Ἀθήνα 1996.

9. Πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονικὴ τομὴ, ὑπάρχουν ἀγγλικὲς προσπάθειες μὲ φιλεκπαιδευτικοὺς στόχους στὸ ἑλληνικὸ κράτος, στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὴ Σμύρνη. Ἐνδεικτικὰ σημειώνω: τὸ Φιλολογικὸ Σπουδαστήριον ποὺ ἰδρύεται τὸ 1831 στὸ Ναύπλιο ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος Βρετὸς καὶ τὸ ὁποῖο ἐλειτουργοῦσε ὡς ἀναγνωστήριον καὶ δανειστικὴ βιβλιοθήκη (βλ. Αλέκα Μπουτζίου-Μπανιά, *Τὸ Ναύπλιο στὰ χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση τῆς κοινωνικῆς, πολιτισμικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς*, Ὁ Ἐρανιστὴς, τόμ. 18 (1986), σσ. 123, 125-131, 135-136. "Μουσεῖον" τὸ 1831 στὴν Ἑρμούπολη καὶ στὴν Ἀθήνα, σπουδαστήρια στὰ ὁποῖα δίδονται διαλέξεις (βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - Τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1986, σ. 463)· τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ποὺ ἰδρύεται τὸ 1837 στὴν Ἀθήνα (βλ. Β. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἱστορία τῶν ἐκατὸν πενήντα χρόνων τῆς*, Ἀθήνα 1987)· τὴν Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία ποὺ ἰδρύεται ἐπίσης τὸ 1837 στὴν Ἀθήνα (βλ. *Ἡ ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, Ἀρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεῖα, 1836-1996, Ἐκατὸν Ἐξήντα χρόνια παιδείας*, Ἀθήνα 1996). Σημειώνω ἐπίσης φιλεκπαιδευτικὲς ἑταιρεῖες στὰ Ἑπτάνησα μὲ πρώτη τὴν Ἀναγνωστικὴ Ἑταιρεία στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὸ 1836 (βλ. Ἑλλη Γιωτοπούλου Σισιλιάνου, "Ἡ Ἀναγνωστικὴ Ἑταιρεία τῆς Κέρκυρας. Τὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα", *Κερκυραϊκά*, Ἀθήνα 1997, σσ. 177-191), καθὼς καὶ συλλόγους στὴ Σμύρνη ἤδη ἀπὸ τὸ 1838 (βλ. Γ. Βαλέτας, "Σελίδες ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς Σμύρνης", *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τόμ. 2 (1939), σ. 246. Κυριακὴ Μαμώνη, "Σωματειακὴ ὀργάνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία. Β' Σύλλογοι τῆς Ἰωνίας", *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 28 (1985), σσ. 58-61).

10. Στέφ. Παπαδόπουλος, *Ἐκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 236-242.

11. Γιά τοὺς συλλόγους στὴν Θράκη καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία βλ. Κυριακὴ Μαμώνη, "Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ δρασίαν τῶν συλλόγων Παιδεστοῦ Θράκης", *Μνημοσύνη*, τόμ. Β' (1969), σσ. 278-302. "Les associations pour la propagation de l'instruction

Κωνσταντινούπολη 500 σύλλογοι¹².

Ἡ δεκαετία τοῦ 1870 ὑπῆρξε κρίσιμη γιὰ τὸν Ἑλληνισμό. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν βαλκανικῶν ἐθνικισμῶν, ἡ ὁποία εἶχε ἐπακόλουθο τὸν ἰσχυρὸ ἀνταγωνισμό¹³ ἄλλων λαῶν, καὶ κυρίως τῶν Βουλγάρων, στὸν στίβο τῶν ἑλληνικῶν διεκδικήσεων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, καὶ ἡ κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος τοῦ 1875-1878¹⁴ εἶχαν προκαλέσει τὴν ἄμεση ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐνίσχυση καὶ προάσπιση τῶν ἑλληνικῶν ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων στὶς ἐπαρχίες αὐτές. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν δεκαετία αὐτὴ οἱ φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι, μὲ πρῶτο τὸν Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, ἐνέταξαν στὴν ἐκπαιδευτικὴ τους πολιτικὴ ἀλυτρωτικὸς στόχους. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τῆς ζωῆς του εἶχε θέσει σκοπὸ τὴ μελέτη καὶ παρουσίαση ἐπιστημονικῶν ζητημάτων, τὴν ἵδρυση βιβλιοθήκης καὶ τὴ λειτουργία ἀναγνωστηρίου, τὴν ἔκδοση περιοδικοῦ, τὴν προκήρυξη διαγωνισμῶν γιὰ τὴ συλλογὴ γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὕλικου καὶ τὴν ὁργάνωση δημοσίων μαθημάτων, ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1870 ἀνέλαβε πρωτοβουλίες γιὰ τὴν διοργάνωση τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν ἐνίσχυση τοῦ φρονήματος τῶν ὑποδούλων. Ἐπικέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν δημιουργία ἐκτεταμένου σχολικοῦ δικτύου στοιχειώδους ἐκπαίδευσης καὶ στὴν ἀναδιοργάνωσή της. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη δὲ τῶν στόχων του, συνεργάστηκε μὲ τοὺς κατὰ τόπους φιλεκπαιδευτικοὺς συλλόγους, θεωρῶν ὅτι “ἡ πολλῶν συλλόγων συνεργασία φαινοτάτην παράγει λάμψιν καὶ συναύγειαν πρὸς φωτισμὸν τοῦ ἔθνους”¹⁵. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος κατέστη καθοδηγητικὸ κέντρο τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ¹⁶. Πολὺ εὐστοχα χαρακτηρί-

grecque à Constantinople (1861-1922)”, *Balkan Studies*, τόμ. 161 (1975), σσ. 103-112· “Σύλλογοι Θράκης καὶ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1878-1885)”, *Διεθνὲς Ἱστορικό Συνέδριο “Ἡ τελευταία φάση τῆς ἀνατολικῆς κρίσεως καὶ ὁ Ἑλληνισμός (1878-1881)”*, Πρακτικά, Ἀθήνα 1983, σσ. 349-361· “Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῶν συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922)”, ὁ.π.· *Σύλλογοι Θράκης καὶ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1861-1922)*, Ἱστορία καὶ δράση, Θεσσαλονίκη 1995.

12. Κυριακὴ Μαμῶνη, Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῶν συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922), ὁ.π., σ. 222.

13. Σοφία Βούρη, *Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση στὸ σαντζάκι Μοναστηρίου 1870-1903*, Ἰωάννινα 1988, καὶ *Ἐκπαίδευση καὶ ἐθνικισμὸς στὰ Βαλκάνια. Ἡ περίπτωση τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας 1870-1904*, Ἀθήνα 1992.

14. Βλ. Εὐ. Κόφος, *Greece and the Eastern Crisis*, Θεσσαλονίκη 1975. Εὐάγγ. Κωφός, *Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν περίοδο 1869-1881*, Ἀθήνα 1981.

15. Ε.Φ.Σ.Κ., τόμ. Η' (1873-1874) 1874, σσ. 291-293. Κυριακὴ Μαμῶνη, *Σύλλογοι Θράκης καὶ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1861-1922)*, ὁ.π., σ. 22.

16. Τὴν δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου βλ. εἰς: Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος

σθηκε¹⁷ Ὑπουργεῖον παιδείας τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων.

Οἱ σχετικὲς δραστηριότητες τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση στὸν Ἑλληνισμό, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐν πολλοῖς ἐπενδύσει σὲ αὐτοὺς τὴν ἀναγέννηση καὶ τὸ μέλλον του. Ἐνδεικτικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι μαρτυρία¹⁸ τοῦ 1875:

Γενικὴ ἐπικρατεῖ δόξα ὅτι διὰ τῶν συλλόγων θέλει συμπληρωθῇ τὸ ἔργον τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὅ,τι κατέλιπον ἀτελὲς ἡ σπάθη καὶ τὸ πυροβόλον, τοῦτο θέλει ἀποτελειώσῃ ἡ νέα γενεὰ διὰ τῶν συλλόγων.

Ἐξ ἄλλου, τὸ ἀλυστρωτικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο διέκρινε τὶς δραστηριότητες τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1870, δὲν διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ πολιτικοῦ συμβούλου τοῦ Βαλῆ Θεσσαλονίκης. Ὁ τελευταῖος σὲ ἐμπιστευτικὴ ἀναφορά¹⁹ τοῦ 1877 ἐπεσήμανε μὲ διορατικότητα:

Οἱ σύλλογοι ... μὲ τὴν ἰδρυση σχολείων καὶ κέντρων ἐκπαιδεύσεως διεξάγουν ἓναν ἀνελέητο πόλεμον κατὰ τοῦ πανσλαβισμοῦ καὶ προπαγανδίζουν ὅσο τὸ δυνατό περισσότερον τὶς ἰδέες καὶ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ... Οἱ Σύλλογοι ἰδρύουν καὶ ἐπιβλέπουν τὰ σχολεῖα, προμηθεύουν τοὺς καθηγητὲς, διαδίδουν ἐν τῇ χώρᾳ τὶς ἐλληνικὰς ἰδέας καὶ ἀποκτοῦν μιὰ ἠθικὴ ἐπιρροή, ποὺ σὲ δεδομένη ἡτιγμὴ μπορεῖ νὰ τοὺς χρησιμεύσῃ γιὰ πολιτικοὺς σκοποὺς. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάκτηση, πρόδρομο τῆς προβαλλομένης πολιτικῆς καὶ ἑδαφικῆς κατακτήσεως.

Τὸ ἀλυστρωτικὸ περιεχόμενο τῶν δραστηριοτήτων τῶν συλλόγων ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ παρέμβασή τους πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις κατὰ τὴν κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος τοῦ 1875-1878. Τὸ 1877 ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ἄλλοι μεγάλοι φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Θεσσαλικός, ὁ Ἡπειρωτικός, ἡ Μακεδονικὴ Ἀδελφότης καὶ ὁ Θρακικός, συνέταξαν ἀπογραφικοὺς πίνακες τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, καθὼς καὶ σχετικὸ ὑπόμνημα, ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ἐπέδωσαν στοὺς

Κωνσταντινουπόλεως, Πεντηκονταετηρίς 1861-1911, Ε.Φ.Σ.Κ., Παράρτημα, τόμ. ΛΔ' (1913-1921).

17. Βλ. “Ἐκθεσις τῶν ἔργων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου” Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σ. 113.

18. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός, Ἀθήνα (Ἑρμῆς) 1985, σ. 401.

19. Ev. Kofos, Greece and the Eastern Crisis, ὁ.π., σ. 31, καὶ Εὐάγγ. Κωφός, Ὁ Ἑλληνισμός στὴν περίοδο 1869-1881, ὁ.π., σ. 55.

πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ πολιτική αὐτὴ παρέμβαση εἶχε ἐθνικὸ στόχο: τὴν “ὑπεράσπισιν τῶν ἀπαραγράπτων δικαίων τοῦ ... ἔθνους ἐπὶ τῶν ἑλληνικωτάτων χωρῶν τῆς Θράκης καὶ Μακεδονίας”²⁰.

Στὶς παραμονὲς τῆς ιδρύσεως τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ²¹ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἶχε τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: Στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἐξακολουθοῦσε τὸ σχῆμα ὁμοιομορφία στὴν ἐκπαίδευση, προσήλωση στὶς κλασικὲς σπουδές, σχῆμα τὸ ὁποῖο ἐξέφραζε τὸν προσανατολισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ τὸ 1836. Καὶ τοῦτο μολονότι μπορούσε νὰ ἀνοίξη συζήτηση μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔνταξη στὸ ἑλληνικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τοῦ μὲ εὐρωπαϊκὰ χαρακτηριστικὰ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῆς Ἑπτανήσου, μετὰ τὴν Ἑνωσὴ της, τὸ 1864, μὲ τὴν Ἑλλάδα. Εἰδικώτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν πρώτη ἐκπαιδευτικὴ βαθμίδα, στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 τὰ προβλήματα ἦταν γνωστά: παρὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ σχολικοῦ δικτύου, τὰ ποσοστὰ τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ παρέμεναν ὑψηλά, ἡ ποιότητα τῆς διδασκαλίας ἦταν χαμηλὴ καὶ ἡ κατάρτιση τῶν δασκάλων ἐλλιπής, ἀπουσίαζε ἡ τεχνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση, δὲν ὑπῆρχε συγχρονισμὸς μὲ τὰ ἐξελίξεις τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης σὲ ἄλλες χώρες. Τὸ αἶτημα γιὰ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση ἦταν ἐπιτακτικόν, καθὼς ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία εἰσερχόταν μὲ ἀργὰ βήματα στὴν πορεία πρὸς τὴν ἀστικοποίηση, διακρίνοντας μιὰ φάση μετεξέλιξης μὲ πολυεπίπεδη ἐπίδραση σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς. Τὸ αἶτημα αὐτὸ εἰς τὴν ἀρχὴ ἐκφράσθηκε μὲ πολλὰς προτάσεις προερχόμενες ἀπὸ ἰδιώτες, λογίους, ἐκπαιδευτικούς καὶ πολιτικούς, καὶ ἀπὸ συλλογικοὺς φορεῖς, στὴ συνέχεια ἐντάχθηκε στὴν πολιτικὴ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ διατηρήθηκε σὲ διάφορες ἐκδοχὰς μέχρι καὶ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰ.

Μέχρι καὶ τὴν δεκαετία τοῦ 1860 στὸ ἑλληνικὸ κράτος δὲν ὑπῆρχε συγκεκριμένη πολιτικὴ σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὑποδούλων. Ἡ ὑποστήριξη καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαιδεύσεως στὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν αὐτονόμητη ὑποχρέωση τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικῶν, κοινοτικῶν καὶ κοινωνικῶν φορέων. Ἀπὸ τὴν δεκαετία ὅμως τοῦ 1870 ἡ νέα πραγματικότητα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν ἐθνοτήτων στὴ Βαλκανικὴ ἐπέβαλε τὴν ἀλλαγὴ πλεύσεως. Μὲ δεδομένο δὲ ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ γλῶσσα συνιστοῦσε τὸ κύριον στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ συνειδήσεως, ἡ ὑποχρέωση γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ὑπο-

20. “Ἐκθεσις τῶν ἔργων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου” Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σ. 159.

21. Βλ. Ἀλ. Δημαρᾶς (ἐπιμ.), *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἐγινε*, τόμ. Α΄ 1821-1894, Ἀθήνα 1973, σσ. λζ΄-λη΄.

δούλων ἄρχισε νὰ ὑπακούη σὲ μιὰ νέα ἐθνικὴ δεοντολογία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐκπαίδευση μποροῦσε νὰ διασφαλίσῃ τὴν ἐλληνικὴ ἐθνικὴ συνοχή. Κατόπιν αὐτοῦ, ἡ ἐκπαίδευση ἐτέθη στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς²². Τὰ δύο κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη συνεφώνησαν στὴ βάση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὴν εἰρηνικὴ - ἐκπολιτιστικὴ ἔκφραση τῆς Μεγάλης Ἰδέας²³, καὶ προσέφερε δύο προοπτικές: τὴν ἀντιμετώπιση τῶν βαλκανικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ τὴ συγκράτηση τῆς σλαβικῆς διεισδύσεως στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, καθὼς καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐλληνικῆς ἐπιρροῆς στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἄλλαξε ριζικὰ προσανατολισμό. Ἡ τραυματικὴ ἐμπειρία τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος, καί, ἀμέσως μετὰ ἡ δυναμικὴ ἐμφάνιση τῶν Βουλγάρων ὡς ἀνταγωνιστῶν τῶν ἐλληνικῶν συμφερόντων στὴ Βαλκανικὴ ἔστρεψαν τὸ ἐλληνικὸ κράτος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πολιτικὴ συνεργασίας μὲ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς, ἡ ὁποία ὡδηγοῦσε σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, καὶ νὰ ἐπιλέξῃ τὴν πολιτικὴ προσεγγίσεως τοῦ κράτους αὐτοῦ²⁴. Κατὰ τὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ κυριώτερος ἐκφραστὴς τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ὑπῆρξε ὁ Χαρίλαος Τρικούπης²⁵.

Στὸ ἱστορικὸ αὐτὸ πλαίσιο ἰδούμετε στὴν Ἀθήνα ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ὁ ὁποῖος ἀνήκει μὲν στὴν κατηγορία τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων τῆς ἐποχῆς του, δὲν περιορίσθηκε ὁμως στὴν ἀκολουθουμένη πρακτικὴ γιὰ τὴν θεωρητικὴ ἢ πρακτικὴ ἐνίσχυση τῆς ἐκπαιδεύσεως. Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1869-1886 ἡ δραστηριότητά του ἐκινήθηκε πρὸς δύο κατευθύνσεις: πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμό καὶ τὴν εὐρεΐα διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ πρὸς τὴν ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς γιὰ τὴν ἀμυνα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Στὴν πρώτη περίπτωσι ζητούμενο ἦταν ἡ μόρφωση τοῦ λαοῦ στὸ ἐλληνικὸ κράτος· στὴν δεύτερη ἡ διάδοση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας καὶ ἡ ἐνίσχυση τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος στὶς

22. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995.

23. Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ πρότυπο βασιλείο καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὁψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Ἀθήνα 1988.

24. Τοὺς νέους προσανατολισμοὺς τῆς ἐλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς βλ. εἰς Εὐάγγ. Κωφός, *Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν περίοδο 1869-1881*, ὁ.π., σσ. 50-58. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς ἐλληνοτουρκικῆς προσεγγίσεως κατὰ τὴν ὑπὸ μελέτη περίοδο βλ. Domna Dontas, *Greece and the Great Powers*, Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 157-176.

25. Βλ. Εὐάγγ. Κωφός, *“Διαπλοκὴ στρατηγικῶν καὶ τακτικῶν ἐπιλογῶν: Ὁ Τρικούπης κατὰ τὴν Ανατολικὴ Κρίση, 1875-1878”* στὸν συλλογικὸ τόμο *Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 2000, σσ. 43-62, καὶ Κ. Σβολόπουλος, *“Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Χαιλᾶου Τρικούπη: Διαχρονικὴ θεώρηση”*, ὁ.π., σσ. 27-42.

ἐλληνικὲς κοινότητες τῶν ὑποδούλων ἐπαρχιῶν, ἰδιαίτερα σὲ ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες εὐρίσκοντο στὸ στίβο τῶν ἐθνικῶν ἀνταγωνισμῶν ἄλλων λαῶν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ δεύτερο ἀντικείμενο, ὁ Σύλλογος ἐδραστηριοποιήθηκε ὡς φορέας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο τοῦ ἀνέθεσε τὸν συντονισμό τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς του πρὸς τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, κυρίως τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης²⁶. Τὶς σχετικὲς ἀρμοδιότητες, μὲ ἀμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, διετήρησε ὁ Σύλλογος σχεδὸν ἐπὶ δύο δεκαετίες, ἀπὸ τὸ 1869 μέχρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1886. Τότε οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Συλλόγου ἀνετέθησαν στὴν πρὸς τοῦτο συσταθεῖσα τότε Ἐπιτροπὴ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας²⁷, ἐπειδὴ οἱ δραστηριότητες τοῦ Συλλόγου στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη εἶχαν κινήσει τὶς ὑποψίες τῆς Πύλης²⁸.

ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἱδρυση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἀνήκει στο ἑνὸς ἐκπαιδευτικό, ἰδρυτὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου στὴν Ἀθήνα, παιδαγωγὸ καὶ συγγραφέα Γρηγόριο Παπαδόπουλο²⁹, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1866 ἐργαζόμαζε³⁰ τὴν ἱδρυση συλλόγου μὲ

26. Γιὰ τὴν δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου στὶς ἐπαρχίες αὐτές βλ. τὶς μελέτες τῆς Ἑλένης Μπελιᾶ: “Ἡ δραστηριότης τοῦ Ἀθηναίου Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Θράκης”, Ἀθηνᾶ, τόμ. ΟΕ’ (1974-1975), σσ. 85-94. *Le Syllogue pour la propagation des lettres grecques et les écoles de Thrace*, *Actes du IIème Congrès International des études du Sud-Est Européen*, τ. IV, Ἀθήνα 1978, σσ. 369-376. “Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴ Μακεδονία καὶ ὁ Μακεδονικὸς Ἀγών”, *Πρακτικά Συμποσίου “Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας”*, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 29-40. “Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴν Θράκη, 1869-1910”, *Πρακτικά Συμποσίου “Ἡ Ἱστορικὴ, Ἀρχαιολογικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη”*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 243-268. “La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres grecques à l’encouragement de l’Hellénisme de Macédoine, 1869-1886”, *Ἑλληνικὲς Ἀνακοινώσεις στὸ ΣΤ’ Συνέδριο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης*. Ἔκδ. Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, Ἀθήνα 1990, σσ. 277-286. *Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912*, ὁ.π., σσ. 51- 58, 100- 107.

27. Γιὰ τὴν δραστηριότητα τῆς Ἐπιτροπῆς αὐτῆς στὴν Θράκη βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912*, ὁ.π., σσ. 107-112.

28. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912*, ὁ.π., σ. 106.

29. Βιογραφικὰ γιὰ τὸν Γρηγ. Παπαδόπουλο (Θεσσαλονίκη 1819 - Ἀθήνα 1873) ἀπὸ τὸ μαθητὴ του Διον. Στεφάνου βλ. εἰς *Ἡ δράσις τοῦ ἐν Ἀθῆναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων*, ὁ.π., σσ. 13-26.

30. Τὴ μαρτυρία ὅτι ἡ ἱδρυση τοῦ Συλλόγου εἶχε σχεδιασθῇ ἤδη ἀπὸ τὸ 1866 βλ.

Ὁ Γρηγόριος Παπαδόπουλος

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Ὁ Κωνσταντῖνος Δ. Παλαρρηγόπουλος

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ἀποστολή τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ιδέας στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκην. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὴν πρωτοβουλία αὕτη τοῦ Γρηγ. Παπαδοπούλου ὑπεστήριξαν ἀμέσως ἑγκριτὰ μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μὲ ἐκπαιδευτικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιὰ τὴν τύχη τῶν ἐθνικῶν θεμάτων, ὅπως οἱ Γ. Βασιλείου, Κωνστ. Δόσιος, Κωνστ. Κωστῆς, Παῦλος Λάμπρος, Νικ. Μαυροκορδάτος, Λέων Μελάς, Κωνστ. Μουρούζης, Ἰω. Πανταζίδης, Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, Μ. Ρενιέρης, Π. Ρομπότης, Ἀ. Γ. Σοῦτζος, Χαρίλ. Τρικούπης, οἱ ὅποιοι καὶ ἀπετέλεσαν τὸν ἰδρυτικὸ πυρῆνα τοῦ Συλλόγου³¹. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μέλη αὐτὰ ἀπῆρτησαν καὶ τὸ πρῶτο Διοικητικὸ Συμβουλίου τοῦ Συλλόγου, τὸ ὁποῖο συγκροτήθηκε ὡς ἑξῆς: Ἀ. Γ. Σοῦτζος (Πρόεδρος, 1869-1871), Γ. Βασιλείου (Ἀντιπρόεδρος, 1869-1885), Γρηγ. Παπαδόπουλος (Γραμματέας, 1869-1873), Π. Λάμπρος (Ταμίας, 1869-1887), Κωνστ. Δόσιος, Κωνστ. Κωστῆς, Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, Μ. Ρενιέρης, Π. Ρομπότης (Μέλη)³². Στὴ συνέχεια καὶ κατὰ τὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ πρόεδροι τοῦ Συλλόγου διετέλεσαν ὁ Νικ. Μαυροκορδάτος (1871-1882) καὶ ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος (1882-1887), ἀντιπρόεδρος ὁ Ἀλέξ. Πασπάτης (1885-1890), γραμματέας ὁ Ἰω. Πανταζίδης (1873-1891)³³.

Στὸν ἰδρυτικὸ Διοργανισμό³⁴ τοῦ ὁ σκοπὸς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων διατυπώσεται ὡς ἑξῆς:

Βαθμηδὸν καὶ ἀναλόγως πρὸς τοὺς πόρους αὐτοῦ ὁ σύλλογος θέλει τείνει εἰς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ διὰ τῆς συστάσεως σχολείων ἀρρένων καὶ θηλέων καὶ διὰ τῆς ἐν αὐτοῖς εἰσαγωγῆς καὶ διαδόσεως τῆς στοιχειώδους παιδείας καὶ τῶν καταλληλοτέρων μεθόδων διδασκαλίας, διὰ τῆς παρασκευῆς καὶ διαδόσεως χρησίμων συγγραμμάτων καὶ δι' ἄλλων προσφόρων μέσων...

εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, Ἀθήνα 1872, σ. 3.

31. Τὰ ἄλλα ἰδρυτικὰ μέλη τοῦ Συλλόγου ἦσαν: Μιχ. Ἀντωνόπουλος, Μιλτ. Βενιζέλος, Γ. Γεράκης, Παν. Γιαννόπουλος, Παῦλος Διομήδης, Λέανδρος Δόσιος, Π. Ζάνος, Π. Ζωγράφος, Π. Θεολόγος, Εὐθ. Κεχαγιᾶς, Γ. Κωνσταντινίδης, Κυρ. Λαμπρύλος, Πέτρος Λογοθέτης, Κυρ. Μυλωνᾶς, Δημ. Ὀρφανίδης, Π. Παπαρρηγόπουλος, Ἀλέξ. Ρίζος Ραγκαβῆς, Ἰω. Σκαλτσούνης, Ἀλέξ. Σοῦτζος, Γρηγ. Ὑψηλάντης. Βλ. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σ. 57.

32. Διοργανισμὸς τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγου, Ἀθήνα 1869. Βλ. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σ. 57.

33. Βλ. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σσ. 61-62.

34. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π. σ. 55.

Ἄμα τὰ μέσα τοῦ συλλόγου ἐπαρκέσωσι, θέλει ἀναλάβει τὴν δημοσί-
ευσιν καὶ ἐπιστάσιαν περιοδικοῦ συγγράμματος περιέχοντος δια-
τριβὰς καὶ ἐκθέσεις συμφώνους πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ συλλόγου.

Ὁ Σύλλογος δηλαδὴ ἐστίασε τὸ ἐνδιαφέρον του στὰ ἑξῆς σημεία:
εὐρεῖα διάδοσις τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, ἐκσυγχρονισμὸς τῶν μεθό-
δων διδασκαλίας, ἐκδόσεις βιβλίων. Γιά προφανεῖς λόγους, στὸ Ἰδρυτικὸ
τοῦ Συλλόγου δὲν μνημονεύεται ἡ ἐθνικὴ σκοπιμότητα ἡ ὁποία ἐπέβαλε τὴν
ἵδρυσή του, οὔτε ἡ ἐθνικὴ διάστασις τῶν στόχων του, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα
ὑπονοοῦνται ἢ ὑποδηλώνονται στὴν ἀλληλογραφία του.

Ἡ ἵδρυσις καὶ ἡ φιλεκπαιδευτικὴ δραστηριότης τοῦ Συλλόγου εἶχε
μεγάλῃ ἀπήχησι στὸν Ἑλληνισμό· σὲ πολλὰς πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους
καὶ στίς κοινότητες τοῦ ὑποδούλου καὶ τοῦ ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ κατα-
γράφονται μέλη του, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολλὰ συμπαράσταθηκαν στὸ ἔργο
τοῦ Συλλόγου καὶ τὸ ἐνίσχυσαν μὲ δωρεὰς καὶ κληροδοτήματα³⁵.

Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Ἡ ἵδρυσις τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ση-
ματοδοτεῖ τὶς προσπάθειες γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἐκπαιδεύσεως στὸ
ἑλληνικὸ κράτος, ἰδίως τῆς πρωτοβάθμιας. Οἱ πρωτοβουλίες καὶ οἱ παρεμ-
βάσεις τοῦ Συλλόγου στὴν ἐκπαίδευσιν εἶχαν βασικὸ στόχο τὸν ἐκσυγχρο-
νισμό τῆς στὰ ἀκόλουθα κύρια σημεία: ἐπὶ ἀνατολισμὸς τοῦ περιεχο-
μένου σπουδῶν τῆς κατωτέρας καὶ μεσῆς ἐκπαιδεύσεως· γλῶσσα καὶ περιε-
χόμενο τῶν διδακτικῶν βιβλίων· μέθοδοι διδασκαλίας· ἐκπαίδευσις δασκά-
λων. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Σύλλογος ἐκινήθηκε ὡς ἑξῆς: κατέγραψε τὰ προ-
βλήματα καὶ τὶς δυσλειτουργίες τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀνεζήτησε τρόπους
γιὰ τὴ βελτίωσή της, ὠργάνωσε ἓνα πρόγραμμα ἐκδόσεως διδακτικῶν καὶ
μορφωτικῶν βιβλίων, καὶ ἐποπτικῶν μέσων διδασκαλίας, ἐχορήγησε ὑπο-
τροφίες μετεκπαιδεύσεως δασκάλων, καὶ τέλος ὠργάνωσε ἓνα πρότυπο σχο-
λεῖο πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας.

Ἡ πρώτη παρέμβασις τοῦ Συλλόγου στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα ἔγινε
ἀμέσως μετὰ τὴν ἵδρυσή του, τὸ 1869. Τότε ὁ Σύλλογος εἰσῆλθε στὴ συζή-

35. Μέλη τοῦ Συλλόγου καταγράφονται στὴν Ἀθήνα, στὸν Πειραιᾶ, στὴ Λαμία, τὴν Χαλκίδα, τὴν Πάτρα, τὴ Σῦρο, τὴ Νάξο, τὴν Κέρκυρα, τὴν Κεφαλονιά καὶ τὴ Ζάκυνθο, στὸ Βόλο, στὴν Θεσσαλονίκη, στίς Σέρρες, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Σμύρνη, τὴν Προύσσα, τὴν Φιλιππούπολη, τὴν Χίο, στὸ Βουκουρέστι, στὴ Βραῖλα, τὴν Τεργέστη, τὴ Βενετία, στὸ Παρίσι, στὴ Μασσαλία, στὸ Λονδίνο, στὴν Καλκούτα. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, ὁ.π., σ. 5.

τηση για τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἐκπαιδεύσεως μὲ τὴν προκήρυξη δύο διαγωνισμῶν μὲ θέματα τὴν κατάσταση στὴν πρωτοβάθμια καὶ τὴ μέση ἐκπαίδευση καὶ τὰ μέσα γιὰ τὴ βελτίωσή της³⁶, καὶ τὴν διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τὰ σχολικὰ βιβλία³⁷.

Ὁ πρῶτος διαγωνισμὸς ἀπέβη ἄγονος· ὅμως τρία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1872, ἐδημοσιεύθηκε ἡ ἐκθεση³⁸ τῆς Ἐπιτροπείας³⁹ τοῦ διαγωνισμοῦ, τῆς ὁποίας τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν κατάσταση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ στὰ μέσα γιὰ τὴ βελτίωσή της, κοινὴ συνισταμένη τῶν ἀπόψεων ὅτὰ ὑποβληθέντα πέντε χειρόγραφα τῶν διαγωνισθέντων εἶναι ὅτι: Δὲν ἐφαρμόσθηκε στὴ βάση τοῦ ὁ Νόμος τοῦ 1834 γιὰ τὴν ἐκπαίδευση. Παρὰ τὴν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχολείων, ἐμειώθηκε τὸ

36. Πρόγραμμα διαγωνισμοῦ περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι παιδείας. Ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος, 5 Σεπτ. 1869. “Ποῖαι αἱ ἐλλείψεις τῆς κατωτέρας καὶ μέσης δημοσίας παιδείας ἐν Ἑλλάδι; πόθεν ἐκάστη αὐτῶν προέρχεται, ἂν ἐκ τῶν νόμων, ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς ἢ ἄλλων λόγων; ποῖα τὰ αἷτια καὶ ἔμμεσα ἀποτελέσματα τῶν ἐλλείψεων τούτων εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν διάπλασιν τῆς νεολαίας; καὶ τίς ἡ ἐπιρροή ἀμφοτέρων εἰς τὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας; τέλος ποῖα τὰ καταλληλότερα θεραπευτικὰ μέσα.” Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, ὁ.π., σσ. 65-69. Βλ. καὶ Ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς συλλόγους, τοὺς εὐεργέτας καὶ συνδρομητὰς αὐτοῦ, μονόφυλλο, 1 Φεβρ. 1874.

37. Πρόγραμμα διαγωνισμοῦ περὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, 15 Σεπτ. 1869. “α. Ποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις, ποῖα τὰ ἐκ τῆς διδασκαλίας ταύτης, καὶ πῶς δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ταχύτερον καὶ τελειότερον. β. Τίνα τὰ αἷτια δι’ ἃ ἡ σπουδὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας εἰς τὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα καὶ εἰς τὰ γυμνάσια ἀποβαίνει συνήθως παρ’ ἡμῖν ἀτελής ὡς πρὸς τὸ μέτρον τῆς γνώσεως, ἣν ὀφείλουσι ν’ ἀποκτήσωσιν οἱ μαθηταὶ εἰς ἕκαστον τῶν παιδευτηρίων τούτων. Τίνες αἱ βελτιώσεις ὅσαι ἀπαιτεῖται νὰ γίνωσι περὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία, τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας, τὴν προπαρασκευὴν διδασκάλων καὶ καθηγητῶν, τὴν ἐποπτείαν αὐτῶν καὶ τὰ τοιαῦτα, ἵνα καταστῇ ὅσον ἔνεστι τελειότερα καὶ ταχύτερα ἢ ἐκμάθησις τῆς γλώσσας, καθ’ ἐκάστην τῶν προειρημένων βαθμίδων τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως”. Ἐδημοσιεύθηκε στὴν Πανδώρα, τόμ. Κ’, ἀρ. 464, 15.7.1869, σσ. 179-181. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, ὁ.π., σσ. 61-64. Βλ. καὶ Ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς συλλόγους, τοὺς εὐεργέτας καὶ συνδρομητὰς αὐτοῦ, μονόφυλλο, 1 Φεβρ. 1874.

38. Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι ἡ ὁ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διαγωνισμός· Ἐκθεσις τῆς ἀγωνοδίκου ἐπιτροπείας, ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγῳ, Ἀθήνα 1872.

39. Μέλη τῆς Ἐπιτροπείας ὁ ἀρχιμανδρίτης Σ. Κολιάτσος καὶ οἱ Δημ. Μαυροκορδάτος, Λ. Μελάς, Γρηγ. Παπαδόπουλος καὶ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος· βλ. Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι, ὁ.π.

ποσοστὸ φοιτήσεως σὲ αὐτά, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὶς κακὲς συνθῆκες λειτουργίας τῶν σχολείων, στὴν ἐλλιπῆ κατάρτιση τῶν δασκάλων καὶ στὴ σχολαστικότητα τῆς μεθόδου διδασκαλίας. Ἡ κατεύθυνση τῶν σπουδῶν εἶναι μονοσήμαντη, μὲ ἀποκλειστικὸ τελικὸ σκοπὸ τὸ Πανεπιστήμιο. Παρατηρεῖται ἀπροθυμία τῶν δήμων νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ὑποχρεώσεις τους. Τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἐπιλογές τῶν ἐκάστοτε κυβερνήσεων.

Στὴν ἴδια ἔκθεση διατυπώθηκαν πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις⁴⁰ τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἐκπαιδεύσεως: Διεύρυνση τοῦ κύκλου τῶν μαθημάτων, διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς, κατάργηση τῆς ἐφαρμοζομένης ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου διδασκαλίας καὶ καθιέρωση τῆς συνδιδασκτικῆς μεθόδου, εἰσαγωγή τῆς διδασκαλίας παιδαγωγικῶν μαθημάτων, φωνητικῆς μουσικῆς καὶ γυμναστικῆς, ἀνέγερση νέων σχολικῶν κτιρίων, ὁργάνωση τῶν δημοτικῶν σχολείων κατὰ τὸ γερμανικὸ πρότυπο, ἐκπαίδευση τῶν δασκάλων καὶ βελτίωση τῆς θέσεώς τους, σύσταση εἰδικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὰ διδακτικὰ βιβλία, σύσταση δημοτικῶν βιβλιοθηκῶν, ἔκδοση ὠφελίμων βιβλίων ποὺ νὰ ἀπευθύνονται σὲ ἐθνικὸ κοινό, ἵδρυση “συμπληρωματικῶν ἐκπαιδευτηρίων” γιὰ τὴ μετάδοσιν “γεωργικῶν καὶ βιομηχανικῶν γνώσεων”.

Τὸ ἡμέτερον σχολεῖον τῆς τε κατωτέρας καὶ τῆς μέσης παιδείας δύο ἔχει κύρια ἐν τε τῷ ὁργανισμῷ καὶ ἐν τῇ πράξει ἐλαττώματα. α) Δὲν εἶναι παιδαγωγικόν, τουτέστιν ἐργάζεται εἰς ἀνάπτυξιν τοῦ νοητικοῦ, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς ἀνάπτυξιν τοῦ θωμακοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐπιδιώκει τὴν μόρφωσιν τοῦ νοός, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν μόρφωσιν τῆς καρδίας. β) Ἡ διδασκαλία, κατὰ τε τὸν ὁργανισμόν, κατὰ τὸ εἶδος καὶ κατὰ τὴν μέθοδον, δὲν εἶναι πάντοτε ἀνάλογος πρὸς τὸν σκοπόν, ὃν ἕκαστον σχολεῖον ἔχει ἢ πρέπει νὰ ἔχη ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως, ἥγουν τὰ δημοτικά ἢ προκαταρκτικά σχολεῖα εἰσὶν ἢ οὐδὲν ἢ μόνον γραμματικά· τὰ ἐλληνικά σχολεῖα ἀποτελοῦσι κακὰς τάξεις κακῶν γυμνασίων· τὰ γυμνάσια δὲν παρέχουσι πλήρη τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν· τὰ δὲ σχολεῖα τῶν κορασίων εἰσὶν μᾶλλον ἀρρένων ἐκπαιδευτήρια...

Βάσις πάσης παιδείας τοῦ ἔθνους εἶναι τὸ προκαταρκτικόν σχολεῖον, ἥτοι ἡ κατωτέρα ἢ δημοτικὴ λεγομένη ἐκπαίδευσις... οἱ πολλοὶ ἔχουσι ἀνάγκην τῆς ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ παιδείας, πάντες δέον νὰ συμμετάσχωσιν αὐτῆς...

Ἄλλ’ ἔστωσαν τὰ δημοτικά ἡμῶν σχολεῖα πρὸ πάντων παιδαγωγικά, εἴτα δὲ καὶ ὡς οἷόν τε πραγματικά. Ἀνάγκη οἱ πολλοὶ νὰ γίνωσιν

40. Περί κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι, ὁ.π., σσ. 73-86.

οὐχὶ σοφοί, οὐχὶ λογιώτατοι, ἀλλὰ χρηστοὶ καὶ χρήσιμοι πολῖται...

Ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, πάντες συμφωνοῦσιν ὅτι ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις δὲν πρέπει νὰ διδάσκωνται γραμματικοὶ ἀπηρχαιωμένοι τύποι, ἀλλ' ἡ ἀκριβὴς καὶ εὐχερὴς χρῆσις τῆς ζώσης καὶ εὐλήπτου καθομιλουμένης.

Περὶ μὲν τῶν ἐλληνικῶν σχολείων... δὲν μένει εἰμὴ ἡ ἔκφρασις τῆς εὐχῆς νὰ ἴδωμεν κατὰ μικρὸν τινὰ μὲν αὐτῶν, πρακτικωτέραν λαβόντα μορφήν, νὰ συγχωνευθοῦν ἐν τῇ τελειοτέρᾳ δημοτικῇ ἐκπαίδευσει...

Ὅταν ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις, ἀφ' ἧς δέον νὰ ἀρχίσῃ ἡ τοῦ ἡμετέρου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος μεταρρύθμισις, καταρτισθῇ τελεία κατὰ τὰς ἀξιώσεις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, τὸ ἔργον τῆς βελτιώσεως τῶν ἡμετέρων γυμνασίων θέλει κατασταθῇ εὐχερέστερον, διότι οἱ μὲν πολλοί, ἀντὶ νὰ πληρῶσιν ἀνωφελῶς καὶ ἐπὶ ζημίᾳ αὐτῶν τὰς γυμνασιακὰς τάξεις, θέλουσιν εὐρίσκει ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις τροφήν πνευματικὴν, ἱκανὴν καὶ πολλὴν ἀρμόζουσαν πρὸς τὸν μέλλοντα αὐτῶν βίον...

Ἡ ἐν Ἀθήναις ἡ ἀλλαγὴ ἰδρυοῦς εἰ δυνατόν ἐνὸς σχολείου ἰσοβάθμου μὲν γυμνασίῳ, ὠργανισμένον δὲ πρὸς ἰδιαιτέραν διδασκαλίαν τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν γνῶσεων ἰδίως εἰς τὰς τέχνας καὶ τὴν βιομηχανίαν, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν γερμανικῶν πραγματικῶν ἢ προτεχνολογικῶν λεγομένων σχολείων (Realschulen), ἔσεται βεβαίως ὠφελιμωτάτη ἡμῖν, καθὼ συντελεσούσα εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς εὐτυχῶς ἤδη ἀρξαμένης ροπῆς πρὸς τὰ βιομηχανικὰ ἔργα...

Ἀπὸ τίς προτάσεις αὐτὲς ἀνιχνεύεται ὁ προβληματισμὸς τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν ἐπανεξέταση τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν σπουδῶν στὴν κατωτέρα καὶ τὴ μέση ἐκπαίδευση καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῶν μεθόδων διδασκαλίας, γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν θηλέων⁴¹ καὶ τὴν ὁργάνωση ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἀντικείμενα τὰ ὅποια ἀποτελοῦσαν ζητούμενο τῆς ἐποχῆς καὶ συνδέονταν μὲ τὴν καθολικὴ ἐκπαίδευση καὶ τὴν διεύρυνση τοῦ περιεχομένου τῆς⁴². Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἀνάλογος ἦταν καὶ ὁ προβληματισμὸς τοῦ

41. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ Μέση Ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893)*, Ἀθήνα 1986. Ἑλένη Φουρναράκη, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀγωγή τῶν κοριτσιῶν. Ἑλληνικοὶ προβληματισμοί (1830-1910)*, Ἀθήνα 1987.

42. Ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς ἀπαντᾷ στὴν ἀρθρογραφία τῶν περιοδικῶν τῆς ἐποχῆς *Πανδώρα*, *Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν*, *Ἑστία*, ἢ στὶς ἐπιλογές ἢ στοὺς ἰδρυτικοὺς σκοποὺς συλλόγων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ἐν προκειμένῳ τὴν ἵδρυση τὸ 1872 ἀπὸ τὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο "Παρνασσός" τῆς Σχολῆς Ἀπόρων Παίδων (βλ. Κ. Βοβολίνης, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ "Παρνασσοῦ" (1865-1950)*, ὁ.π., σσ. 65-67. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἀθλοὶ*

Διδασκαλικοῦ Συλλόγου⁴³, ὁ ὁποῖος ἰδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1873 καὶ ἦλθε ἐπίκουρος στὸ ἔργο τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Στοιχοὺς σκοποὺς τοῦ Συλλόγου αὐτοῦ ἐντάσσονται ἡ βελτίωση τῆς κατωτέρας καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἡ ἵδρυση Διδασκαλείου, ἡ ἔκδοση διδακτικῶν καὶ παιδαγωγικῶν βιβλίων.

1. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΚΑΙ ΕΠΟΠΤΙΚΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

Ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπῆρξε τὸ ζήτημα τῶν διδακτικῶν βιβλίων. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1869, μερικoὺς μῆνες μετὰ τὴν ἵδρυσή του, ὁ Σύλλογος προκήρυξε, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, διαγωνισμό γιὰ τὴ σύνταξη διδακτικῶν βιβλίων, παραλλήλως δὲ ἐγκαινίασε τὴν ἔκδοση βιβλίων καὶ πινάκων ἱστορίας καὶ γεωγραφίας⁴⁴.

Ἡ φιλοσοφία ποὺ διέπει τὶς ἐνέργειες αὐτὲς τοῦ Συλλόγου ἀναλύεται στὸν πρῶτο ἀπολογισμό⁴⁵ τοῦ ἔργου του γιὰ τὸ διάστημα 1869-1871:

Μετὰ τὴν σύστασιν σχολείων καὶ τὴν προμήθειαν διδασκάλων, ἀνάγκη ἦτο νὰ στρέψωμεν τὴν προσοχὴν εἰς τὰ κυριώτατα τῶν ὀργάνων τῆς διδασκαλίας, εἰς τὸν ἐπιστήμιον ἄρτον τοῦ λαοῦ, τὰ βιβλία. Ἐννοεῖται δὲ εἶναι ἡ παρ' ἡμῶν ἐπικρατοῦσα ἔλλειψις διδακτικῶν βιβλίων πρὸς τὸν ὑψηλὸν τῆς ἐκπαιδεύσεως σκοπὸν προσηρμοσμένων. Ἐξ ἀρχῆς λοιπὸν προσθέμεθα, συναγαγόντες τὰ δοκιμώτατα τῶν ἐν τῇ ἐσπερίᾳ Εὐρώπῃ εἰς τὴν στοιχειώδη καὶ τὴν τοῦ λαοῦ παιδείαν ἀναφερομένων βιβλίων, ἐπὶ δὲ καὶ πάντα τὰ παρ' ἡμῶν καὶ ἀλλαχοῦ ἑλληνιστὶ ἐκδεδομένα, ταῦτα μὲν νὰ ἀναθεωρήσωμεν καὶ διασκευάσωμεν τὰ ἐπιδεκτικὰ βελτιώσεως, ἐκεῖνα δὲ ὡς ὑπο-

των Αθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτὲς τους. Φτώχεια καὶ φιλανθρωπία στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα τὸ 19ο αἰῶνα, Ἀθήνα 1995, σσ. 153-170) καὶ τὴν ἵδρυση, τὸ ἴδιο ἔτος, τοῦ Συλλόγου Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως (βλ. Ὁ ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως Σύλλογος Κυριῶν, Ἀθήνα 1872).

43. Βλ. Πρακτικά τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου τοῦ ἔτους 1875-1876, Ἀθήνα 1877, καὶ "Πρακτικά τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου τῶν ἐτῶν 1879-1881", Πλάτων, τχ. ΙΑ'-ΙΒ' (1881), σσ. 407-414.

44. Τὴν ἐκδοτικὴ εὐθύνη εἶχε Ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς Λ. Μελά, Κωνστ. Παπαρρηγόπουλο, Γρηγ. Παπαδόπουλο καὶ Ἰω. Πανταζίδη. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, ὁ.π., σ. 48.

45. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, ὁ.π., σσ. 44-46. Ἐτήσιοι ἀπολογισμοὶ τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου ἐδημοσιεύθηκαν συστηματικὰ ἀπὸ τὸ 1871 μέχρι καὶ τὸ 1878.

γραμμὸν τιθέμενοι πρὸς τὰς καθ' ἡμᾶς ἀνάγκας ν' ἀρμόσωμεν ὅσα κριθῶσιν ἀναγκαῖα. Τέλος ἄλλα μὲν διὰ διαγωνισμοῦ ποριζόμενοι, ἄλλων δὲ τὴν σύνταξιν εἰς ἄνδρας καλῶς πρὸς τοῦτο παρεσκευασμένους ἀνατιθέμενοι, ἐπὶ πᾶσι δὲ εἰς ἐνιαῖον τι σύστημα γνώσεων καὶ διδασκαλίας ἀποβλέποντες, νὰ καταρτίσωμεν ποτε ὅπως οὖν πλήρη σειρὰν διδακτικῶν καὶ συντελεστικῶν βιβλίων καὶ ἐκδώσωμεν αὐτά, δαπάνη τοῦ Συλλόγου, εἰς χρῆσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυμένων σχολείων, τοῦ λαοῦ καὶ τῶν κοινοτήτων, ὅσαι ἐπιθυμοῦσι τοὺς ἡμετέρους νὰ ἐπωφεληθῶσι μόχθους.

Ἀπὸ τὸν ἀπολογισμὸ αὐτὸ προφανὲς εἶναι ὁ στόχος τοῦ Συλλόγου· πρόκειται γιὰ τὴν ἐκδοση καὶ τὴν δημιουργία σειρᾶς: α. Βιβλίων διδακτικῶν, ποὺ θὰ ἀνταποκρίνονταν στὶς νέες ἐκπαιδευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ θὰ ἐξασφάλιζαν τὸ ἐνιαῖο σύστημα διδασκαλίας. β. Βιβλίων “συντελεστικῶν”, ὅπως ὀνομάζει τὰ βιβλία στοιχειωδῶν γνώσεων γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ λαοῦ. Τὸ τελευταῖο ἐπραγματοποιήθηκε τριάντα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1899, ἀπὸ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, τὸν ὁποῖο ἱδρύσας ὁ Διμ. Βικέλας⁴⁶.

Κατὰ τὸ διάστημα 1869-1886 ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἐξέδωσε 30 βιβλία: 12 διδακτικά (ἀλφαβητάρια, Γραμματική, Ἱστορία, Γεωγραφία, Ἱερὰ Ἱστορία, Ἀριθμητική) καὶ 2 ὁδηγοὺς διδασκαλίας, καὶ 16 “συντελεστικά” βιβλία (7 παιδαγωγικοῦ περιεχομένου καὶ 7 ἐγκυκλοπαιδικοῦ, καὶ 2 διηγήματα)⁴⁷. Τὰ βιβλία αὐτὰ ἐκδόθηκαν σὲ πολλὲς χιλιάδες ἀντίτυπα⁴⁸, μερικὰ δὲ ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν πολλὲς ἐκδόσεις. Ἄς σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι κατὰ τὸ διάστημα 1877-1883 ὁ Σύλλογος ἐξέδωσε 6 πίνακες-χάρτες γιὰ τὰ μαθήματα Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας.

46. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας 1899-1999*, Ἀθήνα 1999, σσ. 58-87.

47. Στὶς ἐκδόσεις ἃς προστεθῇ καὶ ἡ ἀναφερθεῖσα ἐκθεση τῆς ἐπιτροπῆς διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν κατωτέρα καὶ μέση ἐκπαίδευση μὲ τίτλο *Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι ἢ ὁ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διαγωνισμός* (ἐκδ. 1872).

48. Στὸν πρῶτο ἀπολογισμὸ τοῦ Συλλόγου γιὰ τὰ ἔτη 1869-1871 σημειώνεται ὅτι τὰ ἔως τότε βιβλία τοῦ Συλλόγου εἶχαν ἐκδοθῇ σὲ 48.500 ἀντίτυπα. Βλ. *Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871*, ὁ.π., σ. 51.

Πίνακας βιβλίων ἐκδοθέντων ἀπὸ τὸν Σύλλογο

Ἀρ.	Συγγραφέας	Τίτλος	Ἔτος
1	Παπαδοπούλου, Ἀρσινόη	Ἡ ἀμοιβὴ τῆς τιμιότητος καὶ ἀληθῆς ἀγαθοεργία ⁴⁹ .	1869
2	Μελᾶς, Λέων	Χριστιανικαὶ δεήσεις μετὰ ᾠμάτων πρὸς οἰκοδομὴν τῶν ἐλληνοπαίδων.	1870
3	Δήμιτσας, Μαργ.	Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Μέρος Α΄ Χωρογραφία ⁵⁰ .	1870
4	Κωνσταντινίδης, Γ.	Ἀλφαβητάριον κατὰ νέαν μέθοδον ⁵¹ .	1870
5	Κωνσταντινίδης, Γ.	Ἀναγνώστης.	1870
6	Χρηστομάνου, Αἰκατερίνη ⁵²	Εἰκόνες τοῦ παιδικοῦ βίου ⁵³ .	1870
7	Παπαρρηγόπουλος, Δημ.	Περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου ὡς χριστιανοῦ καὶ ὡς πολίτου.	1871
8	Πορσᾶτος, Ἰ.	Ἀγροτικὴ σοφία. Σηνομιλία πάππου μὲ τοὺς ἐγγονοὺς αὐτοῦ... Βιβλίον ἀναγνωστικὸν πρὸς χρῆσιν τῶν δημοτικῶν σχολείων ⁵⁴ .	1871
9	Ἐννιγγ, Ἰούλιος	Ἐγχειρίδιον τῆς ὑγιεινῆς σωμαστικῆς κατὰ τὸ σύστημα τοῦ D. G. M. Schreber.	1871
10	Λάμπρος, Σπυρ.	Οἱ ἐκ μικρῶν τεχνιτῶν μεγάλοι ἄνδρες ⁵⁵ .	1872
11	Γεράκης, Γ.	Γραμματικὴ τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης πρὸς χρῆσιν τῶν εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα φοιτῶντων.	1873
12	Γεράκης, Γ.	Δ. Ν. Δαρβάρεως, Σοφίας Ἀπάνθισμα.	1873
13	Δήμιτσας, Μαργ.	Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Μέρος Β΄ Τοπογραφία.	1873
14	Μηλιαράκης, Σπυρ.	Ἐγχειρίδιον Φυσικῆς Ἱστορίας ⁵⁶ .	1874

49. Μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικά.
50. Τὸ ἴδιο ἔτος (1870) ἐκδόθηκε ἐπιτομὴ τοῦ βιβλίου γιὰ τὰ “ἐλληνικά” σχολεῖα.
51. Ἐπανέκδοση τὸ 1873. καὶ τὸ 1876.
52. Κατόπιν Αἰκατερίνη Λασκαρίδου.
53. Διασκευὴ ἐπανέκδοση τὸ 1876 καὶ τὸ 1885.
54. Μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικά.
55. Μετάφραση, διασκευὴ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ant. de Saint Gervais.
56. Μετάφραση ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Karl Corpe.

Πίνακας βιβλίων έκδοθέντων από τὸν Σύλλογο

15	Παπαρηγόπουλος, Κωνστ.	Ίστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.	1874
16	Μελᾶς, Λέων	Ἠθικαὶ ὁμιλίας ἐπὶ τῶν Κυριακῶν Εὐαγγελίων.	1875
17	Ξανθόπουλος, Κ.	Ἡ διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τοῖς δημοτικοῖς καὶ ἑλληνικοῖς σχολείοις καὶ γυμνασίοις τῆς Ἑλλάδος.	1875
18	Σκορδέλης, Βλ.	Τὸ χωρίον τῆς Ροδόπης.	1875
19	Μωραΐτης, Σπυρ.	Ἐγχειρίδιον στοιχειωδῶν μαθημάτων ⁵⁷ .	1875
20	Ρώσης, Ζῆκος	Δημ. Δαρβάρεως, Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν ⁵⁸ .	1876
21	Καυταντζῆς, Ν.	Στοιχεῖα Φυσιολογίας ⁵⁹ .	1877
22	Πύργος, Ν.	Παιδαγωγικὴ ἀνόργανος γυμναστική.	1877
23	Πύργος, Ν.	Ἐγχειρίδιον Ἱμφοργανικῆς Γυμναστικῆς.	1877
24	Μωραΐτης, Σπυρ.	Ἐγχειρίδιον ἀναγνωσμάτων	1879
25	Μωραΐτης, Σπυρ.	Ἐγχειρίδιον ἀναγνωσμάτων	1880
26	Παπαγεωργίου, Γ.	Βίος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου	1880
27	Μωραΐτης, Σπυρ.	Διδακταλική, ἢ σύντομοι ὁδηγίαι περὶ τῆς νέας διδασκαλικῆς μεθόδου.	1880
28	Βικέλας, Δημ.	Λουκῆς Λάρας.	1881
29	Βράιλας Ἀρμένης, Π.	Φιλοθέου καὶ Εὐγενίου ἐπιστολαί, ἥτοι σύντομος περὶ ψυχῆς καὶ Θεοῦ διδασκαλία	1884
30	Μελᾶς, Λέων	Ὁ Γεροστάθης, ἡ ἀναμνήσεις ἐκ τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας ⁶⁰ .	1884

57. Ἐπανέκδοση τὸ 1877
58. Διασκευή.
59. Μετάφραση ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Μ. Foster.
60. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε σὲ τρία τεύχη: τὸ α΄ καὶ τὸ β΄ τὸ 1884, τὸ γ΄ τὸ 1892.

Πίνακες γεωγραφικοὶ καὶ ἱστορικοὶ

Ἀρ.	Συντάκτης	Τίτλος	Ἔτος
1	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τῶν δύο τῆς γῆς ἡμισφαιρίων.	1877
2	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τῆς Εὐρώπης.	1877
3	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν Ε΄ ἑκατονταετηρίδα.	1880
4	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἥτοι τῶν χωρῶν ὅσαι ἐξελληνίσθησαν διὰ τε τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ.	1880
5	Χρυσοχόου, Μιχ.	Πίναξ τῆς Μεσημβρινῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας.	1881
6	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τοῦ Μισσηνικοῦ [Βυζαντινοῦ] Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν 10ην ἑκατονταετηρίδα.	1883

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ἀπὸ τὴν ποιοτικὴ ἀνάλυση τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν προκύπτει ὅτι ἡ σχε-
τικὴ παρέμβαση τοῦ Συλλόγου στὴν πρώτη ἐκπαιδευτικὴ βαθμίδα εἶχε ἐπι-
κεντρώσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς στὰ ἐξῆς κύρια σημεία: 1. Χρῆση τῆς νεοελλη-
νικῆς γλώσσας στὰ διδακτικὰ βιβλία καὶ ἐγκυκλοπαιδικὸς χαρακτήρας τοῦ
περιεχομένου τους. 2. Συνεπικουρία τῆς διδασκαλίας μὲ ἐποπτικοὺς πίνα-
κες καὶ χάρτες. 3. Μέριμνα γιὰ τὴν ψυχολογικὴ ἀνάπτυξη τῶν παι-
διῶν. Περιεχόμενο τοῦ στόχου αὐτοῦ ἦταν ὁ προσανατολισμὸς τῆς πρώτης
ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας σὲ πρακτικὰ σχήματα ποὺ θὰ διευκόλυναν τὴν διά-
δοση τῆς ἐκπαιδεύσεως ὄχι μόνον στὰ σχολεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους,
ἀλλὰ, καὶ κυρίως, στὰ σχολεῖα τῶν ὑποδοῦλων ἐπαρχιῶν, καὶ μάλιστα τῆς
Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, οἱ ὁποῖες ὑφίσταντο καὶ στὸν ἐκπαιδευτικὸ
τομέα ἰσχυρὲς πιέσεις ἀπὸ ἄλλες ἐθνότητες. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Σύλλογος
ἐξέδωσε 4 ἀλφαβητάρια καὶ 3 ἀκόμη βιβλία ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρησι-
μεύσουν ὡς ἀναγνωστικά, καὶ 2 βιβλία Γραμματικῆς καὶ διδασκαλίας τῆς
νεοελληνικῆς, παραλλήλως δὲ ἔδωσε ἔμφαση στὰ μαθήματα τῆς Ἱστορίας
καὶ τῆς Γεωγραφίας μὲ τὴν ἐκδοση 4 σχετικῶν βιβλίων καὶ 6 γεωγραφικῶν
πινάκων μὲ ἐπίκεντρο ἐνδιαφέροντος τὴ Μακεδονία. Ἄς σημειωθῇ τέλος ἡ
τάση γιὰ τὴν ἐκδοση βιβλίων πρακτικῶν γνώσεων καὶ ἐγκυκλοπαιδικοῦ
περιεχομένου, τὰ ὁποῖα ἐνέχουν τὴν ἐννοια τοῦ ὠφελίμου.

Παραλλήλως πρὸς τὸ ἐκδοτικό του ἔργο, ὁ Σύλλογος ἐμερίμνησε γιὰ τὴν ὀργάνωση βιβλιοθηκῶν στὰ σχολεῖα τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, στὰ ὅποια ἀπέστελλε συστηματικὰ ὄχι μόνον τὰ βιβλία ποὺ ὁ ἴδιος ἐξέδιδε, ἀλλὰ καὶ ἄλλα βιβλία τὰ ὅποια ἔκρινε ὅτι μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς διδακτικά⁶¹.

2. ΜΕΘΟΔΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ - ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΔΑΣΚΑΛΩΝ

Ὅπως ἀναφέρεται στὸν πρῶτο ἀπολογισμό⁶² τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου, ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τὶς ὁποῖες εἶχε θέσει γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς πρῶτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ νέων μεθόδων διδασκαλίας μὲ περιεχόμενο παιδαγωγικό, καὶ ἡ ἵδρυση Διδασκαλείου γιὰ τὴν κατάρτιση δασκάλων στὶς νέες αὐτὲς μεθόδους.

Ὁ Σύλλογος βουλόμενος ἵνα συντελέσῃ τὸ καθ' ἑκάστον εἰς τὴν θεραπείαν τῆς μεγίστης τῶν ἀναγκῶν τῆς παρ' ἡμῖν δημοτικῆς ἐκπαίδευσως, ἥτοι εἰς τὴν σύστασιν διδασκαλείου ἱκανοῦ νὰ μορφώσῃ διδασκάλους ἀξίους τῆς ἐντολῆς αὐτῶν καὶ τῆς προσδοκίας τῆς κοινωνίας, νὰ συμπράξῃ δ' οὕτω καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τελειότερων μεθόδων διδασκαλίας, δι' ὧν ἤθελεν ἀπαλλαχθῇ οἱ ἐλληνόπαιδες τοῦ ἀποκτηνοῦντος τὸν καὶ αὐτῶν ἀλόγου μηχανισμοῦ, ἔκρινεν ὅτι πρῶτον πάντων ἔπρεπε νὰ φροντισθῇ περὶ τῆς παρασκευῆς διδασκάλων ἱκανῶν νὰ καταρτίσῃ τὴν ἐπὶ τούτῳ παιδείαν τῶν μελλόντων δημοδιδασκάλων.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ ἵδρυση Διδασκαλείου εἶχε ἀπασχολήσῃ τὸν Σύλλογο ἤδη ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1869, ὅταν ὑπέβαλε σχετικὴ πρόταση στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας⁶³. Τὸ ἴδιο ζήτημα ἐπανῆλθε καὶ στὴν ἐκθεση τῆς Ἐπι-

61. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν τὰ βιβλία: Ἄσματα πρὸς χρῆσιν τῶν ἐλληνοπαίδων, Ἄσματα ἐκκλησιαστικά, Σπυρ. Μηλιαράκη, Μαθήματα ἐκ τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας (1878), Σπυρ. Μωραΐτη, Ἀριθμητικὰ προβλήματα, Ἱερὰ Ἱστορία (1881), Ἀ. Χούμη, Παιδικὴ Βιβλιοθήκη πρὸς χρῆσιν τῶν δημοτικῶν σχολείων (1879), Χαρισ. Πουλίου, Ἀναγνωσματοῦν κατὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ ἐν τῷ προτύπῳ Δημοτικῷ σχολείῳ τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης (τρία τεύχη 1879, 1880, 1881), Ἀναγνώσματα ἐκ τοῦ Ἡροδότου πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν δημοτικῶν σχολείων (1881, 1886), Σ. Σακελλαροπούλου, Στοιχειώδης Γεωγραφία καὶ Ὁδηγία διὰ τὸ μάθημα τῆς Γεωγραφίας, Λ. Μελά, Ἐγχειρίδιον Παιδαγωγικόν, Ἐγκόλπιον Παιδαγωγικόν, Χριστοφόρος, Χριστιανικά ἄσματα, Γ. Κεχαγιᾶ, Πραγματογνωσία.

62. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, ὁ.π., σ. 93.

63. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 106.

τροπῆς τοῦ διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν κατάσταση καὶ τὰ μέσα βελτιώσεως τῆς κατωτέρας καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, στὴν ὁποία ἐπισημαίνεται⁶⁴ ἐπίσης ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ἐφαρμοζομένης στὰ δημοτικά σχολεῖα ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου καὶ προτείνεται ἡ ἐφαρμογὴ τῆς συνδιδασκτικῆς⁶⁵:

Ἀπεδείχθη ὅτι σύστημα μηχανικῆς ὅλης διδασκαλίας, ὡς εἶνε ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος... οὔτε ἠθικῶς νὰ μορφώσῃ τοὺς μαθητάς, οὔτε τὰς διανοητικὰς αὐτῶν δυνάμεις νὰ διεγείρῃ καὶ ν' ἀναπτύξῃ δύναται... Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπείας εἰσὶ πεπεισμένα, ὅτι ἡ κακὴ τῶν δημοτικῶν μας σχολείων κατάσταση ὀφείλεται ἐν μέρει καὶ εἰς τὴν ἐν ἰσχύι μέθοδον, καὶ ὅτι συμφέρει καὶ εὐκόλον εἶνε νὰ ἐγκαταλειφθῇ μὲν ὅσον τάχος ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ,... νὰ εἰσαχθῇ δὲ ἀντ' αὐτῆς ἡ μετὰ τῆς κατ' ἄτομον διδασκαλίας (*méthode individuelle*) συνδυαζομένη συνδιδασκτικὴ (*méthode simultanée*).

Ἐνα χρόνο μετὰ τὴν ἱδρυσή του ὁ Σύλλογος εἶχε ἐδραιώσει τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ὑλοποίησις τοῦ προγράμματος τοῦ ἀπαιτοῦσε τὴ λειτουργία Διδασκαλείου γιὰ τὴν κατάρτιση δασκάλων στὶς νέες παιδαγωγικὲς μεθόδους. Ἡ πεποίθησις αὕτη, σὲ συνδυασμὸν μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὸ 1864 εἶχε ἀνασταλῇ ἡ λειτουργία τοῦ Διδασκαλείου ἀπορρέων⁶⁶ ποὺ εἶχε ἱδρυθῇ τὸ 1834, ἐλειτουργοῦσαν δὲ μόνον τὰ διδασκαλεῖα θηλέων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας⁶⁷, ὥθησε τὸν Σύλλογον νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ ζήτημα μὲ τὴν καθιέρωσιν τοῦ θεσμοῦ ὑποτροφίῶν γιὰ ἐκπαίδευσιν δασκάλων στὸ ἐξωτερικό. Ἔτσι, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1870 ὁ Σύλλογος προκήρυξε διαγωνισμό⁶⁸ γιὰ τὴν ἐπιλογὴν ὑποτρόφων, οἱ ὅποιοι θὰ ἀπεστέλλοντο στὴ Γερμανία γιὰ νὰ διδαχθοῦν τὶς τελειότερες μεθόδους διδασκτικῆς καὶ παιδαγωγικῆς.

Ἡ ἐπιλογὴ τῆς Γερμανίας δὲν ἦταν βέβαια τυχαία καὶ δὲν ὀφείλεται μόνον στὴν ἀπήχησιν ποὺ εἶχε σὲ ὁλόκληρην τὴν Εὐρώπην τὸ γερμανικὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον σημειωτέον ἀπέρριπτε τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν.

64. Περί κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι, ὁ.π., σσ. 41-42.

65. Γιά τὴν μέθοδον αὐτὴν βλ. Λυδία Παπαδάκη, *Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος διδασκαλίας στὴν Ελλάδα τοῦ 19οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1992.

66. Βλ. Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς ἐκπαιδείσεως*, Ἀθήνα 1942, σ. 217.

67. Βλ. Ἡ ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία. Ἀρσάχεια - Τοσίτσεια σχολεῖα, 1836-1996 ἑκατὸν ἐξήντα χρόνια παιδείας, Ἀθήνα 1996, σσ. 211-230.

68. Τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ διαγωνισμοῦ ἀπετέλεσαν οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Εὐθ. Καστόρχης καὶ Β. Λάκωνας, οἱ καθηγητὲς τοῦ γυμνασίου Ἀ. Ἀντωνιάδης καὶ Κ. Μυλωνᾶς, καὶ τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Συλλόγου Ἰω. Πανταζίδης, Γρηγ. Παπαδόπουλος καὶ Κωνστ. Παπαρηγόπουλος· βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, ὁ.π., σσ. 93-94.

Εἶχε ἤδη ἀρχίσει σταθερή διείσδυση τῆς γερμανομάθειας στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ἰδιαίτερος τοὺς κλάδους τῆς νομικῆς καὶ τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης. Εἶναι ἄλλωστε ἡ ἐποχὴ τοῦ ἐλληνικοῦ ρομαντισμοῦ. Ἡ ἀρχαιολατρεία καὶ ὁ μυστικισμὸς τῆς Γερμανίας εὗρισκαν πρόσφορο ἔδαφος τοὺς ὁραματισμοὺς τῆς Μεγάλης Ἰδέας⁶⁹.

Στὶς ἐξετάσεις τοῦ διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν ἐπιλογή ὑποτρόφων διακρίθηκαν δύο φοιτητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ Σπυρ. Μωραΐτης, 22 ἐτῶν ἀπὸ τὴ Σκιάθο, καὶ ὁ Παν. Οἰκονόμου, 20 ἐτῶν ἀπὸ τὴ Γορτυνία. Τρίτος ὑπότροφος ἐπελέγη χωρὶς ἐξετάσεις ὁ δόκιμος παιδαγωγὸς Χαρίσ. Παπαμάρκου ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ὁ ὁποῖος ἐσπούδαζε στὴ Γοτίγγη μὲ ὑποτροφία τοῦ Βελιείου κληροδοτήματος. Τὴν ὑποτροφία αὕτη ἦλθε νὰ ἐνισχύσῃ ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, προκειμένου ὁ Παπαμάρκου νὰ συνεχίσῃ τὶς φιλολογικὲς τοῦ σπουδῆς καὶ νὰ εἰδικευθῇ σὲ θέματα ὁργανώσεως τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως⁷⁰. Ἡ ὑποτροφία τοῦ Μωραΐτη διήρκεσε μέχρι τὸ 1873, τοῦ δὲ Οἰκονόμου καὶ τοῦ Παπαμάρκου μέχρι τὸ 1875⁷¹. Τὸ 1877 ὁ Σύλλογος προκήρυξε νέον διαγωνισμό γιὰ τὴν χορήγηση ὑποτροφίῶν, οἱ ὁποῖες ἐνισχύθηκαν σημαντικὰ ἀπὸ χρηματοδότηση τοῦ Γ. Ζαΐμη καὶ τοῦ Ὁδυσσ. Νεγρεπόντη. Ἐπελέγησαν καὶ ἀπεστάλησαν γιὰ σπουδὲς στὴ Γερμανία οἱ Ἰω. Δέλλιος, Μιχ. Σακελλαρόπουλος, Κωνστ. Τσοῦλκας, Ἀθάν. Οἰκονομίδης καὶ Γ. Αἰρσιτολίδης – οἱ δύο πρῶτοι γιὰ σπουδὲς στὰ φυσικομαθηματικά καὶ τὰ παιδαγωγικά, οἱ τρεῖς ἄλλοι γιὰ σπουδὲς στὴν Φιλολογία καὶ στὰ παιδαγωγικά⁷².

Στὸν ἀπολογισμό⁷³ τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν διετία 1872-1873 ἐξακολουθεῖ ὁ στόχος του γιὰ τὴν ἰδρυση Διδασκαλείου, στὸν ὁποῖο ἔχει προστεθῇ ἓνα νέο στοιχεῖο: στὸ Διδασκαλεῖο θὰ ἦταν προσηρτημένο πρότυπο σχολεῖο στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, στὸ ὁποῖο θὰ ἐφαρμόζονταν οἱ νέες μέθοδοι διδασκαλίας. Ἔτσι, τὸ 1874 ὁ Σύλλογος, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση καὶ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἱδρυσε στὴν Ἀθήνα πρότυπο σχολεῖο. Τοῦτο ἔφερε ἀρχικὰ τὴν ἐπωνυμίαν “Νέον Δημοτικὸν Σχολεῖον”⁷⁴ καὶ ἦταν

69. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς, ὁ.π., σσ. 353-355.

70. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, ὁ.π., σσ. 94-95.

71. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 95.

72. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 119.

73. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1872 καὶ 1873 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 48.

74. Γιὰ τοὺς στόχους καὶ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου βλ. Λόγος τοῦ Προέδρου τοῦ

ἔξαετοῦς φοιτήσεως, ἐλειτούργησε δὲ κατὰ τὰ γερμανικὰ πρότυπα καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ ἐκ τῶν ὑποτρόφων τοῦ Συλλόγου Σπυρ. Μωραΐτη⁷⁵, ὁ ὅποιος ἀνέλαβε ἐπὶ πλέον: τὴ σύνταξη διδακτικῶν βιβλίων⁷⁶ καὶ τὴν διδασκαλία μαθήματος παιδαγωγικῶν γιὰ τοὺς δασκάλους, μὲ τὸ ὅποιο ἐκάλυπτε, ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶς, τὴν ἔλλειψη Διδασκαλείου⁷⁷.

Τὸ 1875 τὸ “Νέον Δημοτικὸν Σχολεῖον” μετονομάσθηκε σὲ “Παιδαγωγεῖον”⁷⁸ καὶ ἀναγνωρίσθηκε ὅτι περιελάμβανε καὶ τὶς τάξεις ἑλληνικοῦ σχολεῖου⁷⁹. Σύμφωνα μὲ τὸν Κανονισμό⁸⁰ του

1. Σκοπὸς τοῦ παιδαγωγείου εἶναι νὰ συντελέσῃ ὅπως διαδοθῇ ἐν Ἑλλάδι νέον σύστημα δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ μέθοδον εὐδοκιμωτέραν.

3. Τὸ παιδαγωγεῖον προτίθεται κυρίως κατὰ τὸν ἔξαετὴ τοῦτον χρόνον τῆς ἐν αὐτῷ μαθητείας νὰ παρασκευάζῃ τοὺς μαθητάς του εἰς τὸν πρακτικὸν βίον, παρέχον τὰς ἀναγκαίας γνώσεις καὶ ἔξεις εἰς αὐτόν. Διὰ δὲ τὴν ὑφισταμένην ἐν τῷ παρόντι ἀνάγκην, παρεκκλίνει τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ προθέσεως κατὰ τοσοῦτον, καθ’ ὅσον εἰς τὸν ἀπολυόμενον ἐξ αὐτοῦ θὰ ἔχῃ χορηγήσει προσέτι καὶ ἐκείνας τὰς γνώσεις καὶ ἔξεις, ὅσαι καθιστῶσιν αὐτὸν ικανὸν νὰ μεταβῇ εἰς τὸ Γυμνάσιον⁸¹.

Συλλόγου ἐκφωνηθεῖς κατὰ τὴν ἐναρξιν τῶν ἐξετάσεων τοῦ Νέου Δημοτικοῦ Σχολείου, καὶ Λόγος τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ν. Δημοτικοῦ Σχολείου, εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσίς τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων, ὁ.π., ἀντιστοιχῶς στὶς σελίδες 102-110, 110-131.

75. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσίς τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 48.

76. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσίς τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 45.

77. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ παρέμβαση τοῦ Συλλόγου σχετικὰ μὲ τὴν ἰδρυση διδασκαλείου δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1875, ἡ Κυβέρνηση ὑποσχέθηκε τὴν ἐπαναλειτουργία τοῦ Διδασκαλείου, πράγμα ποὺ ὑλοποιήθηκε τὸ 1878 μὲ τὸ Νόμο ΧΘ’ /11.1.1878 “Περὶ συστάσεως Διδασκαλείου ἐν Ἀθήναις”. Βλ. Ἀ. Δημαρᾶς, Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε, τόμ. Α’, ὁ.π., σσ. 233-239.

78. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσίς τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 132.

79. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσίς τῶν κατὰ τὸ 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 10.

80. Κανονισμὸς τοῦ Παιδαγωγείου τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγου εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσίς τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, ὁ.π., σσ. 132-146.

81. Κανονισμὸς τοῦ Παιδαγωγείου τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγου εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσίς τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 132.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Σύλλογος ἤθελε ἓνα σχολεῖο, στό ὁποῖο νά ἐφαρμόζωνται οἱ νέες μέθοδοι διδασκαλίας. Ἡ διεύρυνση ὁμως τῆς βάσεως τῶν μαθημάτων στό “Παιδαγωγεῖον” δέν μποροῦσε νά συμβαδίζη μέ τόν πρακτικό προσανατολισμό σπουδῶν στό σχολεῖο αὐτό, ἀλλά μέ τήν προοπτική συνεχίσεως σπουδῶν στή μέση ἐκπαίδευση, πολὺ περισσότερο καθὼς οἱ μαθητὲς τοῦ σχολείου προέρχονταν ἀπὸ εὐπορες οἰκογένειες⁸².

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Τὸ 1879, δέκα χρόνια μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ὁ προβληματισμός γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ἔντονος. Συγχρόνως ἡ κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος καὶ τὰ νέα δεδομένα μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου ἐπέβαλαν τὴν χρήση τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς μέσου ἀμύνης τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἰδιαίτερως στή Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, στὶς ὁποῖες τὰ ἐλληνικά ἐθνολογικά ἐρείσματα ἐκινδύνευαν ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ ἀνταγωνισμό ἄλλων ἐθνότητων.

Τὸ διπλὸ αὐτὸ αἶτημα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν χρήση τῆς ὡς ἀμυντικοῦ παραγόντος ἀπετέλεσε τὸ κύριο ἀντικείμενο τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων⁸³, τὸ ὁποῖο συνήλθε στήν Ἀθήνα κατὰ τὸ διάστημα 26 Μαρτίου - 9 Ἀπριλίου 1879. Τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ὁργάνωση τοῦ Συνεδρίου εἶχε ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος “Παρνασσός”, μετὰ ἀπὸ σχετικὴ πρόταση τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ Μιχ. Π. Λάμπρου⁸⁴. Στὸ Συνέδριο ἔλαβαν μέρος 63 φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι: 22 ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κράτος, 37 ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ 4 ἀπὸ τὶς κοινότητες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασποράς⁸⁵. Μεταξὺ αὐτῶν πρωτεύοντα ρόλο ἔπαιξαν ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων⁸⁶, καθὼς καὶ

82. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, ὁ.π., σσ. 49-50.

83. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π.

84. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σ. ε'. Κ. Βοβολίνης, Τὸ Χρονικὸν τοῦ “Παρνασσοῦ” (1865-1950), ὁ.π., σ. 125. Ὁ Μιχ. Π. Λάμπρος (1800-000) μαζὶ μέ τὰ μικρότερα ἀδελφία του Σπυρίδωνα, Κωνσταντῖνο καὶ Διονύσιο, ἰδρυσε τὸ 1865 τὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον “Παρνασσός”, τοῦ ὁποῖου διετέλεσε καὶ πρῶτος πρόεδρος. Βλ. Κ. Βοβολίνης, Τὸ Χρονικὸν τοῦ “Παρνασσοῦ” (1865-1950), ὁ.π., σσ. 1- 4.

85. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σσ. ιδ' -ιθ'.

86. Ἀντιπρόσωποι τοῦ Συλλόγου στό συνέδριον εἶχαν ὀρισθῇ οἱ Γ. Βασιλείου, Κ. Κωστής, Λ. Μελάς, Π. Λάμπρος.

ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος “Βύρων”, ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, ὁ Σύλλογος τῶν Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως, ὁ Ἑλληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλλογος.

Στὴν ἐγκύκλιο-πρόσκληση⁸⁷ τοῦ Συνεδρίου διαγράφεται ὁ γενικὸς στόχος⁸⁸ του· τὸ συνέδριο τῶν συλλόγων, ἐπαναλαμβανόμενο σὲ τακτὰ διαστήματα, θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσῃ τὸ συντονιστικὸ ὄργανο κοινῶν ἐνεργειῶν γιὰ τὴν ἐπιδίωξιν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος:

Συνερχόμενοι ἐκάστοτε ἐπὶ τὸ αὐτὸ οἱ ἐταῖροι τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων, θὰ ἠδύναντο νὰ καταβάλλωσι τοὺς καρποὺς τῆς ἰδίας αὐτῶν πείρας πρὸς ἐπίτευξιν κοινῶν ἐνεργειῶν καὶ πρὸς ἐπιδίωξιν κοινῶν ἐθνικῶν συμφερόντων.

Ἐξ ἄλλου, στὸ σχετικὸ Ἀπολογισμὸ ὁ Πρόεδρος τοῦ Συνεδρίου Κωνστ. Παπαρηγόπουλος συνόψισε⁸⁹ ὡς ἑξῆς τοὺς εἰδικώτερους στόχους τοῦ Συνεδρίου: νὰ ἀποτυπωθῇ ἡ εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ νὰ ἀναζητηθοῦν τρόποι γιὰ τὴ βελτίωσίν της.

Ἡ πρώτη τοῦ συνεδρίου ἐντολὴ ἦτο νὰ ἐξακριβώσῃ τί ἕκαστον τῶν σωματείων ἔπραξεν ἄχρι τοῦδε ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ σκοποῦ, ὅστις εἶναι ἡ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, παιδείας καὶ ἀγωγῆς ἐπίδοσις.

Δευτέρα τοῦ συνεδρίου τοῦτου ἐντολὴ ἦτο ἡ διὰ κοινῆς σκέψεως ἐξεύρεσις τῶν τρόπων, δι’ ὧν ἕκαστον σωματεῖον ἰδίᾳ καὶ πάντα ὁμοῦ δύνανται νὰ συντελέσωσιν ἢτι μᾶλλον ἢ ἄχρι τοῦδε εἰς τὴν τῆς ἐθνικῆς ἐκπαιδεύσεως προαγωγὴν.

Τὸ Συνέδριο ἐλειτούργησε σὲ πέντε τμήματα: φιλολογικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ, γενικὸ ἐκπαιδευτικὸ, εἰδικὸ ἐκπαιδευτικὸ σὲ δύο τμήματα, καὶ καλῶν τεχνῶν. Τὰ κυριώτερα δὲ ζητήματα⁹⁰ τὰ ὁποῖα ἐτέθηκαν σὲ αὐτὸ

87. “Πρόσκλησις πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ἑλληνικοὺς συλλόγους, 10 Ἰανουαρίου 1879” εἰς Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σσ. ζ’-η’.

88. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σ. η’.

89. Κ. Βοβολίνης, Τὸ Χρονικὸν τοῦ “Παρνασσοῦ” (1865-1950), ὁ.π., σσ. 131-135.

90. Τὰ ζητήματα αὐτὰ ἀναπτύχθηκαν σὲ σχετικὰ ὑπομνήματα, ὅπως “Περὶ μεταβολῆς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἐπὶ τὸ πρακτικόν”. “Περὶ ἐνισχύσεως τῆς ἠθικῆς παιδαγωγήσεως ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις”. “Περὶ γυναικείων φυλακῶν”. “Παιδεύσις τῆς χωρικῆς γυναικός”. “Περὶ ἀναστάσεως καὶ ἀναγεννήσεως τῆς ἐθνικῆς γυμναστικῆς”. “Περὶ βελτιώσεως τῆς μέσης παιδείσεως”. “Περὶ διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς ξενοφώνοις”. Βλ. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σσ. 161-174, 177-192, 218-220. Εἰς αὐτὰ ἄς προστεθοῦν καὶ τὰ ὑπομνήματα “Περὶ νομοθετικῆς κυρώσεως καὶ προστασίας τοῦ δικαιώματος τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας” καὶ “Περὶ συστάσεως ἐπετηρίδος τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων”. Βλ. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σσ. 175-177, 192. Εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 1904, τὰ ἴδια ζητή-

ἦταν: ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ὁ ἐπαναπροσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου σπουδῶν, κυρίως στὴν κατωτέρα ἀλλὰ καὶ στὴ μέση ἐκπαίδευση, ἡ γλῶσσα διδασκαλίας καὶ τὰ διδακτικά βιβλία, ὁ παιδαγωγικὸς καὶ συγχρόνως ἐθνοποιητικὸς ρόλος τοῦ σχολείου, ἡ ἐκπαίδευση τῶν γυναικῶν, καθὼς καὶ ἡ διάδοση τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ γλώσσας σὲ ξενοφώνους πληθυσμούς.

Τὸ πρῶτο ζήτημα ἐτέθη ἀπὸ τὸν Π. Χαλκιόπουλο, ἀντιπρόσωπο τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου “Βύρων” στὴν Ἀθήνα, σὲ ὑπόμνημα⁹¹ μὲ τίτλο “Περὶ μεταβολῆς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἐπὶ τὸ πρακτικόν”:

Ἡ κατωτέρα καὶ μέση ἐκπαίδευσις ἐν ἡμῖν, τόσον τῶν ἀρρένων, ὥς καὶ τῶν θηλέων, παρέλκει ὑπὲρ τὸ δέον πρὸς τὴν σχολαστικότητα, οὐδόλως δὲ συμπαθεῖ πρὸς τὸν πρακτικὸν βίον... οἱ ἐξερχόμενοι τῶν σχολείων καὶ τῶν γυμνασίων ὄχι μόνον ἀνίκανοι εἶναι πρὸς πᾶν βιοποριστικὸν ἐπιτήδευμα, ἀλλὰ καὶ ὀρεξίν οὐδεμίαν αἰσθάνονται πρὸς τὴν ἐργασίαν ἐν γένει...

Ἡ κατωτέρα καὶ μέση ἐκπαίδευσις πρέπει νὰ ἀποβάλλῃ τὸν φιλολογικὸν τῆς χαρακτῆρα καὶ νὰ προσλάβῃ τὸν ἐγκυκλοπαιδικὸν καὶ πρακτικόν.

Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, σὲ ὑπόμνημα⁹² μὲ τίτλο “Περὶ ἐντοχύσεως τῆς ἡλικίης παιδαγωγήσεως ἐν τοῖς ἐλληνικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις”, τὸ ὁποῖο παρουσίασε ὁ ἀντιπρόσωπός του Λέων Μελάς, ἔριξε τὸ βάρος στὸν παιδαγωγικὸ ρόλο τοῦ σχολείου, ὑποδηλώνοντας ἔτσι τὸν ἐθνικοπαιδαγωγικὸ χαρακτῆρα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ἡ ἐκπαίδευση, καὶ ἐζήτησε ἀπὸ τὸ συνέδριο

ματα, μὲ ἐπίκεντρο τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἀπασχόλησαν τὸ Πρῶτον Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, τὸ ὁποῖο ὀργανώθηκε στὴν Ἀθήνα μὲ τὴ συνεργασία τριῶν συλλόγων: τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου “Παρνασσός”, τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Βλ. *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἀθῆναι 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904, συγκληθέν ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου “Παρνασσοῦ” καὶ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, μετὰ Σχολικῆς Ἐκθέσεως ἐπιβοηθήσεως τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. Ἔργασίαι τῆς Διευθυνούσης Ἐπιτροπῆς, Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων - Σχολικὴ Ἐκθεσις, Ἀθήνα 1904. Ἀνάλυση τῶν στόχων καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Συνεδρίου βλ. εἰς Ἀνδρονίκης Φωτιάδου “Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον - Ἀθῆναι Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1904”. *Ἡ ἀντίφαση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Νεο-ἐλληνικῆς Ἐκπαίδευσης, 5, Θεσσαλονίκη 1998.*

91. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σσ. 161-167.

92. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π. σσ. 218-220. Βλ. καὶ Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σσ. 86-87.

νὰ σκεφθῇ καὶ ἀποφανθῇ περὶ τοῦ καταλληλοτέρου παιδαγωγικοῦ συστήματος, τοῦ εἰσακτέου εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῶν ἐκπαιδευτηρίων χάριν τῆς ἠθικῆς διαπλάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας, καὶ ἐπ' ἀγαθῷ τῆς φίλης ἡμῶν πατρίδος

Τὴν ἐπαύριον τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου καὶ ἐνῶ ἔβαινε συνεχῶς αὐξανόμενος ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ἐθνότητων στὴ Βαλκανικὴ, φυσικὸ ἦταν νὰ ἀπασχολήσῃ τὸ συνέδριο ἡ ἐκπαίδευση τῶν ξеноφώνων πληθυσμῶν, ἀλβανοφώνων, βλαχοφώνων, σλαβοφώνων, τουρκοφώνων, οἱ ὅποιοι διέμεναν σὲ ὑπόδουλες περιοχὲς στὶς ὁποῖες ἐπικρατοῦσε ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς. Τὸ κυριώτερο ζήτημα ἦταν ἡ διάδοση μεταξὺ τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, πολὺ περισσότερο καθὼς ἡ γλῶσσα ἐθεωρεῖτο στοιχεῖο καὶ τεκμήριο ἐθνικῆς ταυτότητας ἢ ἐθνικῆς συνειδήσεως. Γιὰ τὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Γραμματεὺς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Ἰω. Πανταζίδης ὑπέβαλε, ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν μακεδονικῶν συλλόγων στὸ συνέδριο, ὑπόμνημα⁹³ μὲ τίτλο “Περὶ διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς ξеноφώνοις”, στὸ ὁποῖο ἐξέθεσε τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποῖους ἔπρεπε νὰ ὁργανωθῇ ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως σὲ περιοχὲς ποὺ κατοικοῦσαν ξеноφώνοι πληθυσμοί. Κύρια σημεῖα τοῦ ὑπομνήματος ἦταν ἡ ἴδρυση σὲ εὐρεία κλίμακα στὶς περιοχὲς αὐτὲς σχολείων πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας, κυρίως νηπιαγωγείων καὶ παρθεναγωγείων, ἡ κατάρτιση νηπιαγωγῶν στὰ κατὰ τόπους παρθεναγωγεῖα, ἡ χρῆση γλωσσικοῦ ὀργάνου διδασκαλίας ποὺ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸ γιὰ τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως⁹⁴. Εἰδικώτερα γιὰ τὸ τελευταῖο ὁ Πανταζίδης ἐπεσήμανε τὴν ἀνάγκη χρήσεως τῆς νεοελληνικῆς στὴ διδασκαλία:

πρὸ πάντων διδασκαλία καὶ ἄσκησις περὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν τοιαύτην, ὥστε νὰ δύνανται οἱ ἀπολυόμενοι νὰ ἐννοῶσιν ἀπροσκόπτως πᾶν νεοελληνικὸν βιβλίον... καὶ νὰ γράφωσιν ὀρθῶς τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν.

Οἱ ἐκτιθέμενοι στὸ ὑπόμνημα τρόποι ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς πρακτικῆς ποὺ ἐφήρμοζε ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων

93. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σσ. 218-220. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σσ. 88-89.

94. Τὸ ἴδιο ζήτημα εἶχε ἀπασχολήσει ἤδη τὸ ἐκπαιδευτικὸν συνέδριο, τὸ ὁποῖο συνήλθε τὸ 1873 στὶς Σέρρες μὲ πρωτοβουλία τοῦ Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου τῆς πόλεως καὶ μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Βλ. Ν. Γεννάδης, Ὑποπρόξενος στὶς Σέρρες, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 401/12.10.1873, καθὼς καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου εἰς Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 36/2, 1873. Πβλ. Helène Bélia, “La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres grecques à l’encouragement de l’Hellénisme de Macédoine, 1869-1886”, ὁ.π., σ. 281.

στις υπόδουλες ἐπαρχίες ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870. Εἰδικώ-
τερα ἢ γλῶσσα τῆς διδασκαλίας εἶχε ἀπασχολήσει σοβαρὰ τὸν Σύλλογο ὄχι
μόνον προκειμένου γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ
γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ γλῶσσα τῆς
διδασκαλίας ἀποτελοῦσε τὸ μέσο, ἄλλοτε δὲ καὶ τὴν προϋπόθεση, γιὰ τὴν
διάδοση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας μὲ ὅσα αὐτὸ συνεπαγόταν στὸ ἐπίπεδο τῆς
ἐνισχύσεως τῶν ἐθνικῶν ἐρεισμάτων. Στὴν δεύτερη περίπτωση ἡ γλῶσσα δι-
δασκαλίας ἀποτελοῦσε τὸ μέσο γιὰ τὴν εὐρεῖα διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως.
Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται καὶ ἡ ἐκδοση ἀπὸ τὸν Σύλλογο διδακτικῶν βι-
βλίων⁹⁵ στὴν ἀπλὴ νεοελληνικὴ. Τὸ ἴδιο ζήτημα, τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται στὸν
εὐρύτερο προβληματισμὸ γιὰ τὸ γλωσσικὸ, ἀπασχόλησε καὶ τὸ Συνέδριο
τῶν ἐλληνικῶν συλλόγων⁹⁶, στὴ συνέχεια δὲ πολλοὺς παράγοντες τῆς ἐλλη-
νικῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς μέχρι καὶ τὶς παραμονὲς τῶν βαλκανικῶν πο-
λέμων 1912-1913⁹⁷.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῶν ἐργασιῶν του, τὸ Συνέδριο
τῶν ἐλληνικῶν συλλόγων κατέτεινε στὰ ακόλουθα σημεῖα: νὰ καταγράψῃ
τὴν δραστηριότητα⁹⁸ τῶν κατὰ τόπους φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων, νὰ θέσῃ
σὲ συζήτηση τὸν γενικώτερο προβληματισμὸ γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς
ἐκπαιδεύσεως καὶ νὰ λειτουργήσῃ ὡς συντονιστικὸ ὄργανο⁹⁹ γιὰ τὴ βελτίω-
σὴ τῆς κοινῆ συνισταμένη τῶν ἀνωτέρω τίθεται πάντοτε ἡ χρῆσις τῆς
ἐκπαιδεύσεως ὡς ἀμυντικοῦ παρόντος.

Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΦΟΡΕΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ-ΑΛΥΤΡΩΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1869, λίγους μόνον μῆνες μετὰ τὴν ἰδρυσή του, ὁ
Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, σὲ ἀναφορά¹⁰⁰ του

95. Βλ. ἀνωτέρω τὸ σχετικὸ πῖνακα.

96. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σσ. 190-191, 218-220.

97. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, “Ἐκθεση Στυλ. Γονατᾶ περὶ Θράκης, 1907”, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 24, 1981, σσ. 244-302· “Ἡ ἐλληνικὴ ἄμυνα στὴν Θράκη στὶς ἀρχὲς τοῦ 1908. Ἐκθεση Στυλ. Γονατᾶ”, *Τόμος Τιμη-
τικὸς Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, σσ. 447-463· “Ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴν Ἡπειρο,
Μακεδονία καὶ Θράκη. Προτάσεις Ἰωάνος Δραγούμη 1904, 1908”, *Μνημοσύνη*, τόμ. 11,
1992, σσ. 365-425.

98. Βλ. τίς σχετικὲς ἐκθέσεις εἰς Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σσ.
101-160, 196-217, 221-226, 239-248, 261-267, 273-277, 283-293.

99. Τὸ τελευταῖο προκύπτει, ἐκτὸς ἄλλων, καὶ ἀπὸ τὴν πρόταση νὰ ἐκδοθῇ ἐπετη-
ρίδα τῶν ἐλληνικῶν συλλόγων· βλ. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, ὁ.π., σ. 192.

100. Ἀρ. 46/ 15.7.1869: Ἀρχεῖο Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν / Κεντρικὴ Ὑπη-
ρεσία [στὸ ἐξῆς Α.Υ.Ε./Κ.Υ.], φάκ. 77/3, 1869. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου
πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π. σ. 68.

πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, συνέδεσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν διάδοσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως μὲ τὴν ἐθνικὴ σκοπιμότητα, ὑπογραμμίζοντας ὅτι στόχος του ἦταν

νά συντελέσῃ εἰς θεραπείαν τινὰ τῶν οὐσιωδεστάτων τῆς πατρίδος ἀναγκῶν, διότι ἡ ὀρθῶς ἐννοουμένη ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἡ εἰρηνικὴ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων διάδοσις εἶναι ἡ κυριωτάτη βᾶσις τοῦ ... πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου.

Ἀργότερα, στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ὁ Σύλλογος ἔθεσε τὸ γενικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν χρῆσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς ἀμυντικοῦ παράγοντος τῶν ὑποδούλων. Τὸ 1874 σὲ ἀπολογισμὸ τοῦ ἔργου του¹⁰¹ του ὑπεγράμμισε:

Τὸ σχολεῖον εἶναι τὸ ἄριστον μέσον πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ πρὸς ἄμυναν τοῦ πολλαχοῦ ἀπειλουμένου Ἑλληνισμοῦ.

Ἐνῶ τὸ 1876, σὲ ἀναφορὰ¹⁰² του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ Σύλλογος, ἐξειδίκευσε τὸ ζήτημα ὡς ἑξῆς:

Ὁ ἡμέτερος Σύλλογος ἀπὸ τῆς συστάσεώς αὐτοῦ ἀπέβλεψεν εἰς τὴν διὰ τῶν εἰρηνικῶν μέσων καὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐνίσχυσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ κραταίωσιν τοῦ φρονήματος ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς ἐκείναις χώραις, ἐν αἷς ὑπῆρχε κίνδυνος μὴπως ὑποκύψῃ εἰς τὴν ἐπίδρασιν ἀνθελληνικῶν ἐνεργειῶν. Καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπέστησεν ἰδίως τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τινὰ μέρη τῆς Θράκης.

Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἐγκυκλίους¹⁰³ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τίς κατὰ τόπους ἑλληνικὲς προξενικὲς ἀρχές, ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων προκύπτουν ἡ σκοπιμότητα ἡ ὁποία συνέδεε τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων μὲ τὴν προαγωγὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ τὸ ιδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς σχέσεως ἐκπαίδευση - ἐθνικὴ συνείδηση, δηλαδή ἡ θέσις τῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς ἀμυντικοῦ παράγοντος:

οὐδὲν δύναται νὰ στηρίξῃ τὸν Ἑλληνισμόν καὶ τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα, ὅσον ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ γλῶσσα

101. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1872 καὶ 1873 πεπραγμένων, ὁ.π., σ. 47.

102. Ἀρ. 2144, 26.5.1876: Α.Υ.Ε. / Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1876.

103. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς ἐν Δύσει προξένους, ἀρ. 10220, 30.12.1870: Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σσ. 73-74. Ἐγκύκλιος ἀρ. 10220, 4.1.1871: Α.Υ.Ε. / Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1871. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς ἐν Ἀνατολῇ προξένους, ἀρ. 3821, 22.5.1871: Α.Υ.Ε. / Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1871. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σσ. 77-81.

υπογραμμίζεται σὲ ἐγκύκλιο¹⁰⁴ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς προξένους στὴν Εὐρώπη τὸ 1870. Ἐνα χρόνο ἀργότερα σὲ ἐγκύκλιο¹⁰⁵ τοῦ Ὑπουργείου πρὸς τοὺς προξένους στὴν Ἀνατολή τίθεται τὸ πλαίσιο τῶν ἐνεργειῶν γιὰ τὴν εὐόδωση τῶν ἐθνικῶν στόχων καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων: ἀποφυγὴ συγκρούσεων μὲ ἄλλες ἐθνότητες· εἰρηνικὲς ἐνέργειες ἐντὸς τῆς νομιμότητος τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους· συντονιστικὸ ὄργανο ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων:

Πρὸ πάντων πρέπει νὰ ἀποφεύγετε πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ παράσχη ἀφορμὴν εἰς εὐλογον ἀντίστασιν, εἰς διχόνοιαν, εἰς ἐρεθισμόν οἷας-δήποτε ἐθνικῆς ροπῆς... Διότι ἕκαστον ἔθνος, ὑγιῶς διεγερθείσης αὐτῷ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, ἔχει καθῆκον καὶ δικαίωμα νὰ καλλιεργήσῃ τὰ ἐθνικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα...

Ἡ ἡμετέρα λοιπὸν ἐντολὴ περὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων πρέπει νὰ γίνηται δι' ὅλως εἰρηνικῶν μέσων· κατὰ τὰς ἐνεργείας ὑμῶν πρέπει νὰ βαίνητε συμφώνως πρὸς τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους, ἔνθα διαμένετε καὶ νὰ διάγητε ἐν ἀρμονίᾳ μετὰ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν... Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἐνταῦθα πρὸ τινῶν ἐπὶ συστάς πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος ἰδίαν ἔχει ἐντολὴν καὶ μεριμνᾷ περὶ τῶν ἐν τῇ παρούσῃ ἐγκυκλίῳ ἀναφερομένων ἐθνικῶν συμφερόντων, μετὰ ζήλου δὲ καὶ ἐπιγνώσεως πράττει τὸ καθ' ἑαυτὸν, ὅ,τι πρὸς εὐόδωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου δυνατόν... διὰ ταῦτα σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ συνεννοήσθε μετ' αὐτοῦ καὶ νὰ ὀδηγῆτε τοὺς ἐνδιαφερομένους νὰ συνεννοῶνται περὶ ἐκλογῆς καὶ ἀποστολῆς δασκάλων διαφόρων βαθμῶν, ... περὶ κανονισμῶν, προγραμμάτων καὶ ὁδηγιῶν, περὶ ἐκλογῆς βιβλίων κ.λπ.

Οἱ προβαλλόμενοι στόχοι τοῦ Συλλόγου καὶ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν ἐντάσσονται στὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, καὶ εἶχαν τεθῇ καὶ ἀπὸ ἄλλους φιλεκπαιδευτικοὺς καὶ πολιτιστικοὺς συλλόγους, τὸ ἔργο τῶν ὁποίων ὁ Σύλλογος χαρακτηρίζει ἐθνικὸ¹⁰⁶, δίνοντας ἔτσι καὶ τὸ στίγμα τῆς ιδεολογίας του γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐνισχύσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ μέσο τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ εὐρύτερα τῆς παιδείας:

104. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς ἐν Δύσει προξένους, ἀρ. 10220, 30.12.1870: Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σ. 74.

105. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ προξένους, ἀρ. 3821, 22.5.1871: Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σσ. 77-81.

106. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων, Ἀθήνα 1875, σ. 9.

Οἱ σύλλογοι εἶνε τῷ ὄντι χρησιμώτατοι εἰς τὴν εὐόδωσιν τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἡμῶν ἀναπτύξεως, εἶνε ὡς τοσοῦτοι ὀξύφωνοι ἀλέκτορες, καθ' ἑκάστην ἐξεγείροντες τοὺς Ἕλληνας ἐκ τοῦ ληθάργου τῆς ἀμαθείας καὶ ἀναφωνοῦντες πρὸς αὐτοὺς, γρηγορεῖτε, τί καθεύδετε ὕπνον βαθύν, ἐν ὧσιν βλέπετε τὰ περὶ ἡμᾶς ἔθνη προχωροῦντα γιγαντιαίοις βήμασιν εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ ἀπειλοῦντα νὰ κατακλύσωσιν ὑμᾶς διὰ τε τοῦ ὄγκου καὶ τῆς ὑπεροχῆς;

Στὸ πλαίσιο τῆς ιδεολογίας ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς ἣ ὁποία εἶχε θέσει τὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐθνικῆς σκοπιμότητος, κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1869-1886 ἡ δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου ἐξετάθη σὲ δύο τομεῖς: στὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ τὸν πολιτικόν. Στὴν πρώτη περίπτωσιν ὁ Σύλλογος ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὴν ἰδρυση καὶ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση σχολείων στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, τὴν χορήγηση βιβλίων καὶ ἐποπτικῶν μέσων διδασκαλίας στὰ σχολεῖα, τὴν μέριμνα γιὰ τὴν κατάρτιση ἐκπαιδευτικοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ τὸν ἐντόπιον πληθυσμό. Στὴν δεύτερη περίπτωσιν ἡ ἐνέργεια τοῦ Συλλόγου συνίστατο εἰς τὴν δημιουργίαν, μὲσθαι τῶν κατὰ τόπους ἐλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν, δικτύου κέντρων ἀγωγῆς τοῦ ὑποδούλου ἐλληνικοῦ στοιχείου. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Συλλόγου ἦταν ἡ Μακεδονία.

Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1869-1886, κατὰ τὸ ὅποιο ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ὑπῆρξε φορέας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν ἀσκηση ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς μὲ ἀλυτρωτικὸ περιεχόμενον πρὸς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἡπειρόν, ὁ ἐθνολογικὸς χάρτης¹⁰⁷ τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν εἶχε τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: Στὴ νοτιὰ ζώνῃ τῆς Μακεδονίας ὁ πληθυσμὸς ἦταν ἀμιγῶς ἐλληνικὸς. Στὴ μεσαία ἢ πλειοψηφία τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ, ἀγροτικοῦ ἢ ἀστικοῦ, διατηροῦσε τὴν ἐλληνικὴ συνείδησιν, ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις ποὺ ἦταν σλαβόφωνος, βλαχόφωνος ἢ ἀλβανόφωνος. Τέλος ἡ πλειοψηφία τῶν σλαβοφώνων τῆς βορείας ζώνης εἶχε προσχωρήσει εἰς τὴν Ἑξαρχίαν καὶ εἶχε ἀποκτήσει βουλγαρικὴ συνείδησιν¹⁰⁸. Κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον εἰς τὴν Θράκην ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς

107. Βλ. Α. Synvet, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grecque de l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1877, καὶ *Les Grecs de l'Empire Ottoman. Étude statistique et ethnographique*, Κωνσταντινούπολις 1878. Στατιστικὴ τῶν μεγάλων συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως, 1878.

108. Εὐάγγ. Κωφός, "Μακεδονία", *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. 13, Ἀθήνα 1977, σ. 381.

αποτελοῦσε, σύμφωνα με τις στατιστικές, τὸ 35% τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ὁ βουλγαρικὸς τὸ 24%. Εἰδικώτερα ἡ ἐθνολογικὴ τοπογραφία τῆς Θράκης παρουσίαζε τὴν ἀκόλουθον εἰκόνα: Ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς ἦταν διεσπαρμένος σὲ ὁλόκληρο τὸ βιλαέτι Ἀδριανουπόλεως, πυκνότερος στὰ νότια καὶ ἀνατολικά καὶ ἀραιότερος στὰ βόρεια, καὶ μὲ συντριπτικὴ ὑπεροχὴ στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα. Οἱ Βούλγαροι ἦταν συγκεντρωμένοι ἰδιαίτερος σὲ μία ζώνη κατὰ μῆκος τῆς βουλγαροτουρκικῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς στὸ βόρειο τμήμα τοῦ σαντζακιοῦ Σαράντα Ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ σὲ μεμονωμένα χωριά μεταξὺ συμπαγῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν στὸ τμήμα Γκιουμουλτζίνας (Κομοτινῆς)-Δεδέαγατς (Ἀλεξανδρουπόλεως). Ἐξ ἄλλου, στὸ τμήμα τῆς Θράκης τὸ ὁποῖο μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου, τὸ 1878, ἀποτελέσε τὴν Ἀνατολικὴν Ρωμυλία¹⁰⁹ ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς ἀντιπροσώπευε τὸ 12% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ὁ βουλγαρικὸς τὸ 42%¹¹⁰. Τέλος στὴν Ἡπειρὸ τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο ἀποτελοῦσε τὰ 2/3 τοῦ πληθυσμοῦ καὶ εἶχε ἀναλογικὴ κατανομὴ στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν Ἀραχθὸ μέχρι τὸν Ἀῶν. Σὲ ὠρισμένες περιοχὲς κατοικοῦσαν ξενόφωνοι χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ μὲ σαφῆ ἐλληνικὴ συνείδηση: Στὴ γραμμὴ Μετσόβου, Γρίβων, Κόνιτσας βλαχόφωνοι, στὴ γραμμὴ Χιμάρας, Ἀργυροκάστρου, Κορυτσᾶς ἀλβανόφωνοι¹¹¹.

Τὴν ἰδίαν περίοδο οἱ ἐθνικοὶ ἀνταγωνισμοὶ τῶν βαλκανικῶν λαῶν στὶς τρεῖς ἐπαρχίες ἐμφανίζουν τὴν ἐξῆς εἰκόνα: Οἱ Βούλγαροι ἀπέβλεπαν στὴν ἀπόκτηση ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη. Γιὰ τὴν ἐπίτευξιν δὲ τοῦ στόχου αὐτοῦ ἐκινήθηκαν σὲ δύο ἐπίπεδα: νὰ προσελκύσουν στὴν Ἐξαρχία τοὺς σλαβοφώνους πληθυσμοὺς τῆς μεσαίας ζώνης τῆς Μακεδονίας, καθὼς καὶ τῆς Θράκης, καὶ νὰ ἐπιτύχουν τὴν διείσδυση καὶ τὴν δημιουργία βουλγαρικῶν θυλάκων στὴ νοτιὰ ζώνη τῆς Μακεδονίας καὶ σὲ περιοχὲς μὲ συμπαγῆ ἐλληνικὸ πληθυσμὸ στὴν Θράκη.

Οἱ ἐνέργειες αὐτὲς ἐπραγματοποιοῦντο κυρίως μέσω μιᾶς πολὺ καλᾶ

109. Ἡ τύχη τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸν Ἑλληνισμό, διεγράφη λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1885, μὲ τὴν προσάρτησή της στὴ Βουλγαρικὴ Ἡγεμονία. Βλ. κυρίως Γ. Μέγα, *Ἀνατολικὴ Ρουμελία*, Ἀθήνα 1945. Χρ. Νάλτσα, *Ἀνατολικὴ Ρωμυλία. Ἡ κατάληψις αὐτῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καὶ ὁ ναυτικὸς ἀποκλεισμός τῆς Ἑλλάδος 1886-1886*, Θεσσαλονίκη 1963. Maria Manolova, *Russia i Konstitutsiono Ustroisivo na Istosna Rumelia (Ἡ Ρωσία καὶ ἡ συνταγματικὴ συγκρότηση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας)*, Σόφια 1976.

110. Στατιστικὰ πληθυσμιακὰ στοιχεῖα τῆς Θράκης βλ. εἰς Στ. Ψάλτης, *Ἡ Θράκη καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἐλληνικοῦ στοιχείου*, Ἀθήνα 1919. Σχετικoὺς πίνακες βλ. καὶ εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωσις τῆς Θράκης, 1856-1912*, ὁ.π., σσ. 195-201.

111. Β. Κόντης, “Ἡπειρος”, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. 13, Ἀθήνα 1977, σ. 388.

ὀργανωμένης ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποία κατήυθυνε ἡ Ἐξαρχία. Βάση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἦταν ἡ ἐξάπλωση, κυρίως στὴν ὑπαιθρο τῶν περιοχῶν αὐτῶν, μεγάλου δικτύου σχολείων στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως μὲ στόχο τὴν διάδοση μεταξὺ τῶν σλαβοφώνων πληθυσμῶν τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν διαμόρφωση ἐθνικῆς βουλγαρικῆς συνειδήσεως καὶ τὴ συνακόλουθη δημιουργία ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη. Σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς βουλγαρικῆς προπαγάνδας ἀποτελοῦσε ὁ προσηλυτισμός, κυρίως ἀπόρων. Ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα ἀναφέρονται σὲ προξενικὴ ἐκθεση¹¹² τοῦ 1883 γιὰ τὴ βουλγαρικὴ προπαγάνδα στὴν περιοχὴ Ἀδριανουπόλεως στὴν Θράκη:

Αἱ προπαγάνδαι, καὶ ἰδίως αἱ σλαβικαί, πάντα ἐλληνόπαιδα ὅστις δὲν δύναται νὰ πληρώσῃ τὸ ἐτήσιον εἰσιτήριο (δίδακτρα) ἢ εἶναι ἄπορος ἢ στερεῖται βιβλίων, παραπείθουσι δίδοντες αὐτῷ δωρεὰν οὐχὶ μόνον τὴν ἐκπαίδευσιν, ἀλλὰ καὶ βιβλία καὶ ἐνδύματα, ἄλλους δὲ θέτουσιν εἰς τὸ Οἰκοτροφεῖον¹¹³.

Ἐθνολογικὰ ἐρείσματα στὴν Ἠπειρὸ καὶ τὴ Μακεδονία ἐπεδίωκαν ἐπίσης οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ Ρουμάνοι, ἐκμεταλλεζόμενοι ἀντιστοίχως τὴν ὑπαρξὴν ἀλβανοφώνων καὶ βλαχοφώνων πληθυσμῶν, ἐνῶ πρὸς τοὺς ἰδίους στόχους, προκειμένου γιὰ τὴ Μακεδονία, εἶχαν στραφῇ καὶ οἱ Σέρβοι¹¹⁴.

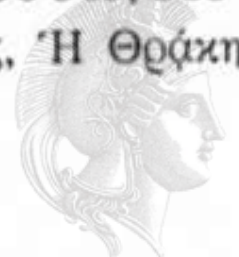
Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 οἱ διαθέσιμες στατιστικὲς¹¹⁵ κατα-

112. Δ. Μητσάκης, Πρόξενος Ἀδριανουπόλεως, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 126/Δ58, 7.2.1883: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 29/3, 1883.

113. Πρόκειται γιὰ τὸ βουλγαρικὸ Οἰκοτροφεῖο στὴν Ἀδριανούπολη, τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε τὸ 1882, γιὰ νὰ στεγάσῃ μαθητὲς ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο τῆς περιοχῆς Ἀδριανουπόλεως ἢ καὶ τὴ Βουλγαρικὴ Ἡγεμονία, οἱ ὅποιοι ἐφοιτοῦσαν στὸ βουλγαρικὸ γυμνάσιο τῆς πόλεως. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σ. 84.

114. Εὐάγγ. Κωφός, Ὁ Ἑλληνισμός στὴν περίοδο 1869-1881, ὁ.π., 141. Β. Κόντης, “Ἠπειρος”, ὁ.π., σ. 388. Ἐλευθερία Νικολαΐδου, *Ξένες προπαγάνδες καὶ ἐθνικὴ ἀλβανικὴ κλίνη στὶς μητροπολιτικὲς ἐπαρχίες Δυρραχίου καὶ Βελεγράδων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἰωάννινα 1978, σσ. 157-259. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σσ. 75-89.

115. Α. Synvet, Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grecque de l'Empire Ottoman, —π., καὶ Les Grecs de l'Empire Ottoman. Étude statistique et ethnographique, ὁ.π., Στατιστικὴ μεγάλων συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως, ὁ.π., Στατιστικὴ Γ. Χασιώτη, 1878/1879 εἰς G. Chassiotis, L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople jusqu'à nos jours, ὁ.π., σσ. 498-503, 508-509, 512-514, 516-519, 524-525. Εἰδικώτερα γιὰ τὴν Θράκη βλ. Στ. Ψάλτης, Ἡ Θράκη

γράφονται στήν Ἡπειρο 696 σχολεῖα, στή Μακεδονία 477, καί στήν Θράκη 290 σχολεῖα, ἀπό τὰ ὅποια τὰ 52 ἐλειτουργοῦσαν στήν Ἀνατολική Ρωμυλία. Τὰ σχολεῖα αὐτὰ συνετηροῦντο κυρίως ἀπό τήν ἐκκλησία, τίς κοινότητες καί τοὺς κατὰ τόπους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους, φορεῖς οἱ ὅποιοι εἶχαν καί τήν πρωτοβουλία γιά τήν ἵδρυση σχολείων. Ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῆς παρεμβάσεως τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων στὰ ἐκπαιδευτικά τῆς Ἡπείρου, τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης ἦταν ἡ συγκεκριμένη πολιτική μέσῳ τῆς ἐκπαιδεύσεως μὲ στόχο τὴν ἄμυνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τὴν ἐνίσχυση τῶν ἐλληνικῶν ἐθνικῶν ἐρεισμάτων στὶς ἐπαρχίες αὐτές.

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων μὲ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν καί τίς κατὰ τόπους ἐλληνικὲς προξενικὲς, ἐκκλησιαστικὲς καί κοινοτικὲς ἀρχές ἀποτελεῖ πηγὴ πληροφοριῶν γιά τὴν κατάσταση τῆς ἐκπαιδεύσεως στὶς ἐπαρχίες στὶς ὁποῖες εἶχε δραστηριότητα ὁ Σύλλογος καί γιά τὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ ποὺ ἀσκοῦσε σὲ αὐτές. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ δεύτερο ἀντικείμενο, ἀπὸ τὰ ποιοτικὰ χαρακτηριστικά τῆς πολιτικῆς αὐτῆς συνάγονται καί οἱ βάσεις τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τὴν ὁποία ἀσκοῦσε τότε τὸ ἐλληνικὸ κράτος πρὸς τίς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία αὐτὴ προκύπτει ὅτι μέχρι τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ἀκολουθεῖται ἡ πρακτικὴ τῶν κατὰ τόπους κοινοτικῶν παραγόντων, δίδεται δηλαδὴ προτεραιότητα στήν ἵδρυση σχολείων σὲ μεγάλα ἀστικά κέντρα μὲ συμπαγῆ ἐλληνικὸ πληθυσμό, ἥτοι σχολείων στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως σὲ πόλεις καί κωμοπόλεις, καί σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως στὶς πρωτεύουσες τῶν βιλαετιῶν, ἐπιλογὴ μὲ σαφῆ στόχο τὴν δημιουργία ἐντυπώσεων, παραλλήλως δὲ ἐμφανίζεται προβληματισμὸς γιά τὴν δημιουργία διδακτικοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ ἐντοπίους. Κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1880 ἡ πολιτικὴ αὐτὴ δίνει προτεραιότητα σὲ ἓνα ἀκόμη σημεῖο: Στὴν ἵδρυση σὲ εὐρεῖα κλίμακα σχολείων πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας, καί κυρίως παρθεναγωγείων καί νηπιαγωγείων, σὲ περιοχές οἱ ὁποῖες ἐδέχοντο ἰσχυρὲς πιέσεις ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό ἄλλων ἐθνοτήτων¹¹⁶. Καί στὶς δύο δεκαετίες κοινὸς στόχος τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς ἦταν ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐκπαιδεύσεως στήν ἀσκηση ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς. Στὴν πρώτη περίπτωσι τὸ βάρος ἔπεσε στήν ὀργάνωσι τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχυθῇ ἡ ἐλληνικὴ ἐπιρροή. Στὴν δεύτερη κύριο ζητούμενο ἦταν ἡ χρῆσι τῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς μέσου ἀμύνης τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

καί ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἐλληνικοῦ στοιχείου, ὁ.π., καί Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευσι καί ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωσι τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σσ. 195-201.

116. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευσι καί ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωσι τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σσ. 54-56, 90-93.

Μὲ βάση τὴν διαλεκτικὴν σχέσιν πρόκληση-ἀπάντηση, ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐπικέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον της σὲ περιοχὲς στὶς ὁποῖες εἶχε ἐκδηλωθῇ ἰσχυρὸς ἀνταγωνισμὸς ἄλλων ἐθνότητων πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ὁ Σύλλογος ἔστρεψε τὴν προσοχή του, κυρίως στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν Βουλγάρων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, οἱ ὅποιοι ἐπεδίωκαν νὰ ἐξαπλωθοῦν στὴν ὑπαιθρο τῶν δύο αὐτῶν ἐπαρχιῶν καὶ νὰ διεισδύσουν σὲ περιοχὲς μὲ συμπαγῇ ἑλληνικὸ πληθυσμό, καθὼς καὶ στὴν ἀντιμετώπιση τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας στὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Μακεδονία.

Εἰδικώτερα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ βουλγαρικὴ ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου ἐνέργεια στὴ Μακεδονία ἐξετείνετο στὴ γραμμὴ Ὁχρίδα, Περλεπέ, Στρώμνιτσα, Μοναστήρι μέχρι Φλώρινα, ἐντονη δὲ σχετικὴ δραστηριότητα παρατηρεῖτο στὴ γραμμὴ Ἑδεσσα, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Δράμα. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βουλγαρικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς παρίσταται ἀνάγλυφο σὲ στατιστικὸ πῖνακα¹¹⁷ ποὺ καλύπτει τὴν περίοδον 1884-1888: στὶς περιοχὲς αὐτὲς καταγράφεται ἡ λειτουργία 207-230 βουλγαρικῶν σχολείων, κατὰ μέσον ὄρον ποσοστὸ 65%, ἐπὶ συνόλου 303-369, τὰ ὁποῖα ἐλειτούργησαν σὲ ὁλόκληρῃ τῇ Μακεδονίᾳ κατὰ τὴν ἴδια περίοδον. Στὴν Θράκῃ οἱ ἰσχυρότερες βουλγαρικὲς πιέσεις παρατηροῦντο στὰ κατὰ Ἀδριανουπόλεως, Σαράντα Ἐκκλησιῶν, Διδυμοτείχου, Γκιουμουλτζίνας, Ξάνθης, Δεδέαγατς¹¹⁸. Ἐνδεικτικὸς τῆς βουλγαρικῆς διεισδύσεως στὶς περιοχὲς αὐτὲς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων. Πρόκειται γιὰ 53 σχολεῖα, ἥτοι ποσοστὸ 50%, ἐπὶ συνόλου 105-125 βουλγαρικῶν σχολείων, τὰ ὁποῖα καταγράφονται¹¹⁹ στὸ βιλᾶετι Ἀδριανουπόλεως κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1880. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ ρουμανικὴ προπαγάνδα εἶχε στόχον τὴν προσέλκυση τῶν βλαχοφώνων πληθυσμῶν στὴν περιοχὴ τῆς Πίνδου¹²⁰, στὴ γραμμὴ Βελεσσά, Κρούσοβο, Μοναστήρι, Γεβγελῇ, Θεσσαλονίκη καὶ στὸ τρίγωνον Μοναστήρι, Βέροια, Σαμαρίνα¹²¹.

117. Στατιστικὸς πῖναξ τῶν ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ λειτουργησάντων βουλγαρικῶν σχολείων κατὰ τὰ σχολικὰ ἔτη 1885-1886, 1886-1887, 1887-1888: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., ἀνευ ἀριθ. κατατάξεως ΙΑ', 1888.

118. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυστρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σ. 85.

119. Σχετικoὺς πίνακες βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυστρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σσ. 212-213.

120. Ἡ δράσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σσ. 107-108.

121. Βλ. κυρίως Π. Λογοθέτης, Πρόξενος Μοναστηρίου, πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀριθ. 2316.8.1869, ἀριθ. 86, 23.10.1869, ἀριθ. 121, 12.12.1869: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., 76/1, 1869. Νικ. Μαυροκορδάτος, Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου, πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀριθ. 598, 2.12.1879: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., 77/3, 1880.

Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐντάσσεται ἡ λειτουργία κατὰ τὸ διάστημα 1870-1880 23 ρουμανικῶν σχολείων στὴν περιοχὴ¹²².

Γιὰ τὸ ὕψος τῶν ἐπιχορηγήσεων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πρὸς τὸ Σύλλογο καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπιχορηγουμένων σχολείων στὴν Ἡπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη οἱ πηγές, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1870, δὲν εἶναι ἀναλυτικὲς καὶ οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τοῦ Συλλόγου καὶ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τις κατὰ τόπους προξενικὲς ἀρχές εἶναι ἀποσπασματικὲς. Στοὺς ἐτησίους δὲ ἀπολογισμοὺς¹²³ τοῦ ὁ Σύλλογος περιορίζεται, γιὰ προφανεῖς λόγους, στὴν ἔκθεση τῶν φιλεκπαιδευτικῶν δραστηριοτήτων του, χωρὶς νὰ περιλαμβάνῃ στὶς πηγές ἐσόδων του τις ἐπιχορηγήσεις του ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν. Ἄς σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι οἱ ἐπιχορηγήσεις αὐτὲς πρὸς τὰ σχολεῖα διενέμοντο μέσῳ τῶν κατὰ τόπους παραγόντων, ὅπως τῆς ἐκκλησίας, τῆς κοινότητος καὶ τῶν ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν, ἢ καὶ μέσῳ τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων. Περισσότερα εἶναι τὰ σχετικὰ διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1880, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ δὲν εἶναι ἀναλυτικά, δεδομένου ὅτι ἡ διανομὴ τῶν ἐπιχορηγήσεων ἐγένετο μέσῳ διαφορῶν φορέων. Στὴν περίπτωσι τῆς Θράκης π.χ. τὴν διανομὴ τῶν ἐπιχορηγήσεων πρὸς τὰ σχολεῖα εἶχε ἀναλάβει ἡ ἰδρυθεῖσα τὸ 1880 ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Ἑκπαιδευτικὴ καὶ Φιλανθρωπικὴ Ἀδελφότης Κωνσταντινουπόλεως “Ἀγαπάτε Ἀλλήλους”¹²⁴. Παρὰ ταῦτα, ὠρισμένα στοιχεῖα εἶναι ἐνδεικτικά: Κατὰ τὴν τετραετία 1880-1883 στὶς σχετικὲς ἀναγραφές¹²⁵ οἱ ἐπιχορηγήσεις τοῦ Ὑπουργείου τῶν

122. Κ. Βακαλόπουλος, *Ὁ Βόρειος Ἑλληνισμὸς κατὰ τὴν πρώιμη φάση τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα (1878-1894)*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 104.

123. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, ὁ.π. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1872 καὶ 1873 πεπραγμένων, Ἀθήνα 1874. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων, ὁ.π. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, Ἀθήνα 1876. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, ὁ.π.

124. Κυριακὴ Μαμώνη, “Ἡ Ἑκπαιδευτικὴ καὶ Φιλανθρωπικὴ Ἀδελφότης Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὰ σχολεῖα τῆς Θράκης”, *Πρακτικὰ Συμποσίου “Ἡ ἱστορικὴ, Ἀρχαιολογικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη”*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 215-230.

125. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς Σύλλογο πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἀρ. 7987, 8.10.1880: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1880· Κωνστ. Παπαρηγόπουλος, Πρόεδρος Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἰούνιος 1882: Α.Υ.Ε./Β, 1882· Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 1399, 13.10.1883: Α.Υ.Ε./Β (Προξενεῖα εἰς Μακεδονίαν καὶ Θράκην) 1883.

Ἐξωτερικῶν πρὸς τὸ Σύλλογο καὶ γιὰ τὶς τρεῖς ἀλύτρωτες ἐπαρχίες ἀρχίζουν ἀπὸ 200.000 δρχ. τὸ 1880 γιὰ νὰ ὑπερδιπλασιασθοῦν τὸ 1883 καὶ νὰ φθάσουν στὶς 417.000 δρχ. μὲ πρόβλεψη νὰ αὐξηθοῦν στὶς 500.000 δρχ. Ἐξ ἄλλου, τὸ 1883 μαρτυρεῖται¹²⁶ ὅτι ὁ Σύλλογος διέθεσε 386.000 δρχ. γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση 351 σχολείων στὴν Ἡπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη καὶ 102.000 δρχ. γιὰ ὑποτροφίες μαθητῶν, ἥτοι συνολικὸ ποσὸν 488.000 δρχ., μικρὸ τμῆμα τοῦ ὁποῖου προφανῶς προέρχεται ἀπὸ ἄλλες πηγές. Αναλυτικὲς καταγραφές μὲ ἐπιμερισμὸ τῶν ἐπιχορηγήσεων στὶς τρεῖς ἐπαρχίες ὑπάρχουν σὲ ἀπολογιστικούς πίνακες τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, διεδέχθη τὸ 1886 τὸ Σύλλογο στὴν διαχείριση τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους πρὸς τὶς ἐπαρχίες αὐτές. Ἐνδεικτικὸς ἐν προκειμένῳ γιὰ τὸ ὕψος καὶ τὴν κατανομὴ τῶν ἐπιχορηγήσεων τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴν Ἡπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη μέχρι τὸ 1886 εἶναι ὁ πρῶτος σωζόμενος πίνακας¹²⁷ τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ἔτους 1888/1889, στὸν ὁποῖο οἱ σχετικὲς ἐπιχορηγήσεις πρὸς τὶς τρεῖς ἐπαρχίες κατανέμονται¹²⁸ ὡς ἑξῆς: ἐπὶ συνόλου 455.653 δρχ. 43.263 δρχ. διατίθενται στὴν Ἡπειρο, 322.092 δρχ. στὴ Μακεδονία καὶ 90.298 δρχ. στὴν Θράκη.

Οἱ πηγές εἶναι ἐπίσης ἐλλειπτικές ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν σχολείων τῶν ἰδρυθέντων ἢ ἐπιχορηγούμενων ἀπὸ τὸν Σύλλογο. Οἱ ἐπίστοι ἀπολογισμοὶ τοῦ Συλλόγου δὲν ἀναφέρουν, γιὰ προφανεῖς λόγους, σχετικὰ στοιχεῖα. Ἐξ ἄλλου, οἱ μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Συλλόγου περιορίζονται σὲ σχολεῖα ἀστικῶν κέντρων ἢ περιοχῶν στὶς ὁποῖες παρατηρεῖται ἀνταγωνισμὸς ἄλλων ἐθνοτήτων πρὸς τοὺς Ἕλληνες. Ἐνδεικτικὲς, ἐν τούτοις, εἶναι οἱ ἀκόλουθες μαρτυρίες: Τὸ 1883 ὁ Σύλλογος ἀνέφερε¹²⁹ ὅτι στὶς

126. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 1399, 13.10.1883: Α.Υ.Ε./ Β (Προξενεῖα εἰς Μακεδονίαν καὶ Θράκην) 1883.

127. Ἀπολογισμὸς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας, 1888/1889: Α.Υ.Ε. Β' 1889. Ἀναλυτικοὶ ἀπολογισμοὶ τῆς Ἐπιτροπῆς σώζονται μέχρι τὸ 1910, ὅποτε τὸ ἔργο τῆς ἀνέλαβε ἡ πρὸς τοῦτο συσταθεῖσα Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν Εὐαγῶν Σκοπῶν. Σχετικὸ πίνακα βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, "Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴν Θράκη, 1869-1910", *Πρακτικά Συμποσίου "Ἡ ιστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἐρευνα γιὰ τὴ Θράκη"*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 267.

128. Ἡ ἀναλογία τῆς κατανομῆς τῶν ποσῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ 75% διατίθεται στὴ Μακεδονία διατηρεῖται μὲ μικρὲς ἀποκλίσεις μέχρι τὸ 1910. Σχετικὸ πίνακα βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, "Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴν Θράκη, 1869-1910", *δ.π.*, σ. 267.

129. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 1399, 13.10.1883: Α.Υ.Ε./Β (Προξενεῖα εἰς Μακεδονίαν καὶ Θράκην) 1883.

τρεις ἐπαρχίες Ἡπειρο, Μακεδονία καὶ Θράκη ἐπιχορηγοῦσε 351 σχολεῖα. Εἰδικώτερα μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Σύλλογος ἐπιχορηγοῦσε σὲ ἐτησία βάση στὴν Ἡπειρο σχολεῖα σὲ 40 κοινότητες¹³⁰, τὸ 1885-1886 στὸ βιλαέτι Ἀνδριανουπόλεως στὴν Θράκη 106 σχολεῖα¹³¹, ἐνῶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴ Μακεδονία, μαρτυρίες φέρουν τὸ Σύλλογο νὰ καλύπτει πλήρως τὰ ἔξοδα συντηρήσεως 10 σχολείων τὸ 1876¹³², 52 τὸ 1879¹³³, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ μισὰ στὴ Μακεδονία, πλεον τῶν 80 σχολείων τὸ 1885-1886¹³⁴. Πληρέστερη εἰκόνα γιὰ τὶς ἐπιχορηγήσεις τοῦ Συλλόγου σὲ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας δίνει ἀπολογιστικὸς πίνακας¹³⁵ τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας τοῦ 1888-1889. Σὲ αὐτὸν καταγράφονται 243 σχολεῖα ἐπιχορηγούμενα ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ στὴ Μακεδονία, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν ποσοστὸ 40% ἐπὶ τῶν 610 ἑλληνικῶν σχολείων ποὺ ἐλειτουργοῦσαν τότε στὴν περιοχὴ. Ἀπὸ τὸν πίνακα αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀναφορὰ¹³⁶ τοῦ Συλλόγου τοῦ 1883, μποροῦμε νὰ ἔχουμε μὲ μεγάλη προσέγγιση τὸν ἀριθμὸ τῶν σχολείων ποὺ ἐπιχορηγοῦσε, ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ, μέχρι τὸ 1886 ὁ Σύλλογος στὴ Μακεδονία, καθὼς καὶ τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους διὰ τοῦ Συλλόγου στὴν ἐνίσχυση τῆς ἐκπαιδεύσεως στὴν περιοχὴ.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὰ σχολεῖα, εἰς νὰ ἀναφερθοῦν ἐνδεικτικὰ ὠρισμένες δραστηριότητες τοῦ Συλλόγου. Στὴν περιοχὴ τῆς Πίνδου καὶ στὴ Βόρειο Ἡπειρο ὁ Σύλλογος ἔδωσε ἐξαιρετικὰ σημασία στὴν ἐκδοτικὴ καὶ συντήρηση σχολείων, κυρίως νηπιαγωγείων καὶ παρθεναγωγείων. Εἰδικώτερα στὴν περιοχὴ τῆς Πίνδου ὁ Σύλλογος ἐργάσθηκε συστηματικὰ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 μὲ στόχο τὴν ἀποτροπὴ ἐνεργειῶν τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας μεταξὺ τῶν βλαχοφώνων τῆς περιοχῆς¹³⁷. Στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη ὁ Σύλλογος ἐκινήθηκε συστημα-

130. Ἡ δραστὶς τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σ. 107.

131. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωσις τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σσ. 103, 222-223.

132. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀριθ. 2144, 26.5.1876 : Α.Υ.Ε./Κ.Υ., 77/3, 1876.

133. Συνέδριον τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων, ὁ.π., σσ. 8157-158.

134. Ἐπιτροπὴ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀριθ. 827, 17.11.1887: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., 29/3, 1887.

135. Ἀπολογισμὸς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας, 1888/1889: Α.Υ.Ε. Β' 1889.

136. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 1399, 13.10.1883: Α.Υ.Ε./ Β (Προξενεῖα εἰς Μακεδονίαν καὶ Θράκην) 1883.

137. Ἡ δραστὶς τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σσ. 107-108.

τικά πρὸς δύο κατευθύνσεις: πρὸς τὴν ἐξάπλωση σχολικοῦ δικτύου πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας στὴν ὑπαιθρο χώρα, καὶ πρὸς τὴν ἐνίσχυση σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως στὰ ἀστικά κέντρα. Στὴν πρώτη περίπτωση ἐδόθη προτεραιότητα στὴν ἵδρυση νηπιαγωγείων καὶ παρθεναγωγείων, κυρίως στὶς ἤδη ἀναφερθεῖσες περιοχές οἱ ὁποῖες ἐδέχοντο πιέσεις ἀπὸ τὴ βουλγαρική ἢ τὴ ρουμανική δραστηριότητα στὸ ἴδιο πεδίο. Στὴν δεύτερη ὑπῆρξε ἔμφαση στὴν ὁργάνωσὶ γυμνασίων καὶ παρθεναγωγείων, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν καὶ ὡς κέντρα ἐκπαιδεύσεως διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου ἀποτελοῦσαν, κατὰ κανόνα, ἀπάντηση σὲ ἀνάλογες ἐνέργειες τῆς βουλγαρικῆς πλευρᾶς. Ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα τῆς δραστηριότητος αὐτῆς τοῦ Συλλόγου στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη εἶναι ἡ ἵδρυση γυμνασίων στὸ Μοναστήρι καὶ στὴν Θεσσαλονίκη τὸ 1870 καὶ ἡ συστηματικὴ οἰκονομικὴ τους ἐνίσχυση ἀπὸ τὸ Σύλλογο, καθὼς καὶ ἡ ἵδρυση, τὸ 1880, Κεντρικοῦ Παρθεναγωγείου στὸ Μοναστήρι, καὶ Ἱερατικῆς Σχολῆς¹³⁸, τὸ 1886, στὴν ἴδια πόλιν¹³⁹. Ὡς σημειωθῇ ἐπίσης ἡ παγία οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Συλλόγου πρὸς τὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ Ζάππειο Παρθεναγωγεῖο Ἀδριανουπόλεως, καθὼς καὶ ἡ αὐξηση τῶν ἐπιχορηγήσεων, μετὰ τὸ 1880, πρὸς τὰ σχολεῖα τῆς Φιλιατουπόλεως καὶ εὐρύτερα τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, καὶ πρὸς τὰ σχολεῖα τοῦ Δεδέαγατς, περιοχὴ στὴν ὁποία οἱ Βούλγαροι ἀσχοῦσαν μεγάλες πιέσεις¹⁴⁰.

Ἀπὸ τὴν διασταύρωση τῶν πηγῶν προκύπτουν ἰδιαίτερα ποιοτικὰ στοιχεῖα τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Συλλόγου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ ἦταν τὰ ἑξῆς: Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ὁ Σύλλογος ἔδωσε ἔμφαση στὴν ἵδρυση καὶ συντήρηση σχολείων πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας στὴν ὑπαιθρο. Ὡς σημειωθῇ ὅτι τὸ 50% τῶν σχολείων αὐτῶν ἦταν νηπιαγωγεῖα καὶ παρθεναγωγεῖα ποὺ ἐλειτουργοῦσαν σὲ περιοχές οἱ ὁποῖες εὕρισκοντο στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἄλλων ἐθνοτήτων πρὸς τοὺς Ἕλληνες. Σὲ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ γλῶσσα ἐθεωρεῖτο τὸ ἰσχυρότερο τεκμήριον ἐθνικῆς ταυτότητος, ἡ πολιτικὴ αὐτὴ εἶχε στόχο τὴν ἐνίσχυση τῶν ἐλληνικῶν ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων¹⁴¹, ἐπὶ πλέον δὲ

138. Βλ. Προσωριναὶ διατάξεις τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς Μοναστηρίου, 1886 συνημμένο στὸ Κωνστ. Παπαρηγόπουλος, Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, πρὸς Κ. Πανουργιᾶ, Πρόξενον τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους στὸ Μοναστήρι, ἀριθ. 497, 2.8.1886: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., 29/3, 1886.

139. Hélène Bélia, "La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres grecques à l'encouragement de l'Hellénisme de Macédoine, 1869-1886", ὁ.π., σ. 281.

140. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυστρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σσ. 102-104.

141. Hélène Bélia, "La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres

ἐρχόταν νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἀνάλογη πολιτική, τὴν ὁποία ἐφήρμοζαν ἤδη στὸν ἴδιο χῶρο οἱ ἄλλες ἐθνότητες, καὶ ἰδιαίτερα ἡ βουλγαρική. Ὁ Σύλλογος ἐνίσχυε ἐπίσης σχολεῖα σὲ μεγάλα ἀστικά κέντρα, ἰδιαίτερα σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἡ λειτουργία τῶν ὁποίων ἦταν ἀπαραίτητη καὶ γιὰ τὴν ἀσκήσῃ ἐπιρροῆς σὲ ἀνταγωνιστικὸ περιβάλλον.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ κατάρτιση διδακτικοῦ δυναμικοῦ ἱκανοῦ νὰ ἀνταποκριθῇ στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς μεταρρυθμιστικῆς προσπάθειας στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως στὸ ἐλληνικὸ κράτος δὲν ἦταν ὁ μόνος λόγος ποὺ κατήυθυνε τὶς σχετικές ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Τὸ Σύλλογο ἀπασχολοῦσε σοβαρὰ ἡ ἐκπαίδευση δασκάλων καὶ στὶς ὑπόδουλες ἐλληνικὲς κοινότητες, στὶς ὁποῖες τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶχε ἀποκτήσει εἰδικὸ περιεχόμενο: ἦταν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθῇ διδακτικὸ δυναμικὸ ἀπὸ τὸν ἐντόπιον πληθυσμό, πράγμα τὸ ὁποῖο θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπάρκεια δασκάλων στὶς κοινότητες αὐτές, κυρίως δὲ στὴν ὑπαιθρο, ὅπου τὸ σχολικὸ δίκτυο ἐκινδύνευε νὰ ἀποδυναμωθῇ· τὸ δυναμικὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἐκπαιδευθῇ ἔτσι, ὥστε νὰ ἀνταποκρίνεται καὶ στὶς νέες συνθήκες ποὺ εἶχαν προκύψει στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό ἄλλων ἐθνότητων σὲ τοποὺς με συμπαγὴ ἐλληνικὸ πληθυσμό.

Ὁ δάσκαλος λοιπὸν εὐρέθηκε τὴν περίοδο αὐτὴ στὸ ἐπίκεντρο τῆς συζητήσεως καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος, καθὼς ὁ ρόλος του ἀπέκτησε καὶ ἐθνικὸ χαρακτήρα. Ἐνδεικτικοὶ ἐν προκειμένῳ εἶναι οἱ ἐκφωνηθέντες λόγοι τὸν Ἰούνιο τοῦ 1875 κατὰ τὶς ἐτήσιες ἐξετάσεις τοῦ Νέου Δημοτικοῦ Σχολείου τοῦ Συλλόγου στὴν Ἀθήνα. Ὁ Διευθυντὴς τοῦ σχολείου Σπυρ. Μωραΐτης ἐπικέντρωσε¹⁴² τὸ ἐνδιαφέρον του στὸν δάσκαλο, ἀπὸ τὴν κατάρτιση τοῦ ὁποίου ἐξήρτησε κυρίως τὴν ἐπιτυχία κάθε μεταρρυθμιστικῆς παρεμβάσεως στὴν ἐκπαίδευση. Στὸ ἴδιο πλαίσιο ἐκινήθηκε¹⁴³ καὶ ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλό-

grcques à l'encouragement de l'Hellénisme de Macédoine, 1869-1886", ὁ.π., σσ. 281-282. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτική πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σ. 103. Γιὰ τὴν δραστηριότητα τῆς Ἐπιτροπῆς αὐτῆς στὴν Θράκη βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτική πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σσ. 107-112.

142. Λόγος τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ν. Δημ. Σχολείου, Ἀθήνα, 17 Ἰουνίου 1875 εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, ὁ.π., σσ. 110-131.

143. Λόγος τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἐναρξιν τῶν ἐξετάσεων τοῦ Νέου Δημοτικοῦ Σχολείου εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, ὁ.π., σσ. 102-110.

γου Νικ. Μαυροκορδάτος, ὁ ὁποῖος ἔδωσε τὸ στίγμα τῶν ἀπόψεων τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ ὁ δάσκαλος στὴν διαμόρφωση χαρακτῆρος καὶ ἐθνικοῦ φρονήματος:

Ψυχὴ τοῦ σχολείου εἶναι ὁ διδάσκαλος· αὐτοῦ τὸ ἔνθεον πῦρ ἀναπτέροϊ καὶ αὐξάνει τῶν μαθητῶν τὸν πρὸς τὰ γράμματα ἔρωτα· καὶ τοὺς μὲν μικροὺς διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς πειθοῦς καθοδηγεῖ πρὸς πᾶν ὅ,τι ἀγαθὸν καὶ εὐγενές· εἰς δὲ τοὺς ἐν μείζονι ἡλικίᾳ ἐμπνέει διὰ τοῦ παραδείγματος καὶ τοῦ λόγου καὶ τῆς διδαχῆς τ' ἀπαραίτητα στοιχεῖα ὅπως κατασταθῶσιν ἀγαθοὶ ἄνδρες καὶ ἀληθεῖς Ἕλληνες¹⁴⁴.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ κατάρτιση δασκάλων εἶχε ἤδη ἀπασχολήσει φιλεκπαιδευτικοὺς συλλόγους στὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Θράκη. Τὸ 1873 ὁ Ἡπειρωτικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως ἵδρυσε μὲ χορηγία τοῦ Χρηστάκη Ζωγράφου στὸ Κεσποράτι τῆς Ἡπείρου τὰ Ζωγράφεια Ἐκπαιδευτήρια¹⁴⁵. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1874, ὁ Θρακικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως ἵδρυσε μὲ χορηγία τοῦ Γ. Ζαρίφη στὴν Φιλιππούπολη τὰ Ζαρίφεια Διδασκαλεῖα¹⁴⁶. Ἄς σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι οἱ σύλλογοι ἐνίσχυαν πρωτοβουλίες τῶν δασκάλων γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἐκπαιδεύσεως.

Ἡ ἵδρυση τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης¹⁴⁷ τὸ 1876 ὀφείλεται στὴν πρωτοβουλία τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης¹⁴⁸, τὴν ὁποία ἐνίσχυσε ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Στὸν Κανονισμό¹⁴⁹ λειτουργίας του ὁ σκεπὸς τοῦ Διδασκαλείου διαγράφεται ὡς ἑξῆς:

144. Λόγος τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἐναρξιν τῶν ἐξετάσεων τοῦ Νέου Δημοτικοῦ Σχολείου, ὁ.π., σ. 105.

145. Β. Κόντης, “Ἡπειρος”, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 392.

146. Ἐλένη Μπελιᾶ, “Τὰ Ζαρίφεια Διδασκαλεῖα Φιλιππουπόλεως”, *Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, Τόμος πρῶτος Μνήμη Ἐλευθερίου Πρεβελάκη, σσ. 117-154.

147. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, ὁ.π., σσ. 53-58, καὶ σσ. 171-225 (Κανονισμὸς λειτουργίας του). Γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης βλ. Ἡ δράσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σσ. 90-92. Στέφ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σσ. 101-102. Δ. Χ. Παπαδόπουλος, “Διδασκαλεῖο Θεσσαλονίκης: Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ τὴ φάση λειτουργίας του ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Χ. Παπαμάρκου”, *Συμπόσιο “Τὰ Ἑλληνικά Σχολεῖα στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας”*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 203-210.

148. Κυρ. Μπονίδης, “Ὁ ἐν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος” *Συμπόσιο “Τὰ Ἑλληνικά Σχολεῖα στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας”*, ὁ.π., σσ. 93-116.

149. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, ὁ.π., σσ. 171-225.

ἀμέσως μὲν νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς βελτιώσεως τῆς πρώτης παρ' ἡμῖν ἐκπαιδεύσεως χριστιανικῶς καὶ ἐθνικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν νῦν καιρῶν συντελουμένης, ἐμμέσως δὲ νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς λοιπῆς παιδεύσεως, παρέχον μὲν τοῖς ἐν αὐτῷ μαθητεύουσιν τὰς ἀναγκαίας εἰδικὰς γνώσεις καὶ τὸ προσῆκον ἥθος εἰς πάντα διδάσκαλον, ὑποδεικνύον δὲ καὶ ἐθίζον αὐτὸν εἰς τὸν τρόπον τοῦ ὀρθῶς διδάσκειν καὶ καλῶς παιδεύειν τοὺς νεαροὺς ἐλληνόπαιδας.

Ἡ ἵδρυση τοῦ Διδασκαλείου ἀπετέλεσε σταθμὸν στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ εὐρύτερα τῆς Μακεδονίας. Ἡ διεύθυνσή του ἀνετέθη σὲ δύο διαπρεπεῖς παιδαγωγοὺς τῆς ἐποχῆς, οἱ ὅποιοι εἶχαν σπουδάσει στὴ Γερμανία μὲ ὑποτροφία τοῦ Συλλόγου: στὸν Π. Οἰκονόμου καὶ στὸν Χαρίσ. Παπαμάρκου. Ἡ φοίτηση στὸ Διδασκαλεῖο ἦταν τριετῆς καὶ τὰ διδασκόμενα μαθήματα Ὀρησκευτικά, Φιλοσοφικά, Παιδαγωγικά, Ἑλληνικά, Μαθηματικά, Φυσικὴ, Χημεία, Φυσικὴ Ἱστορία, Σωματολογία, Γεωγραφία, Κοσμογραφία, Γενικὴ Ἱστορία, Ἑλληνικὴ Ἱστορία, Μουσικὴ, Ἰχνογραφία, Καλλιγραφία, Γυμναστική. Στὸ Διδασκαλεῖο ἦταν προσηρτημένο πρότυπο δημοτικὸ σχολεῖο, στὸ ὁποῖο οἱ τελειόφοιτοι τοῦ Διδασκαλείου ἔκαναν πρακτικὴ ἐξάσκηση. Στὸ Διδασκαλεῖο ἐφοίτησαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δασκάλους οὗ ὅποιοι ἐστελεχῶσαν ἀργότερα τὰ σχολεῖα στὴν ὑπαίθρο καὶ στὰ ἀστικά κέντρα τῆς Μακεδονίας.

Τέλος στὸ πλαίσιο τῶν προσπάθειών του γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἐκπαιδεύσεως, ὁ Σύλλογος ἐνίσχυσε τὸ 1873 τὴν πρωτοβουλία τοῦ Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Σερρών νὰ ὁργανώσῃ στὴν πόλιν συνέδριο τῶν δασκάλων τῆς περιοχῆς μὲ θέμα τὴ βελτίωση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος στὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση¹⁵⁰.

* * *

Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐκινήθηκε στὸ πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων του: Προῆλθε ἀπὸ τὴν ιδιωτικὴ πρωτοβουλία, ἦλθε νὰ καλύψῃ ἀνάγκες ποὺ δὲν ἐκάλυπτε τὸ ἐλληνικὸ κράτος, εἶχε ἀντικείμενο τὴν ἐκπαίδευση καὶ κύριο στόχο τὴν εὐρεῖα διάδοσή της. Ἐκεῖνο ποὺ διαφοροποιεῖ τὸν Σύλλογο ἀπὸ τοὺς ἄλλους φιλεκπαιδευτικοὺς συλλόγους τῆς ἐποχῆς του εἶναι ὅτι ἐνεργοῦσε πρὸς τὶς ἐλληνικὲς κοινότη-

150. Βλ. Ν. Γεννάδης, Ὑποπρόξενος στὶς Σέρρες, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 401/12.10.1873, καθὼς καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου εἰς Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 36/2, 1873. Πβλ. Helène Bélia, "La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres grcques à l'encouragement de l'Hellénisme de Macédoine, 1869-1886", ὁ.π., σ. 281.

τες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὡς φορέας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ιδιότητα ἢ ὁποία προσέδιδε μὲν κύρος στίς ἐνέργειές του, συγχρόνως ὁμως προκαλοῦσε προβλήματα. Ὁ Σύλλογος ἔπρεπε, κατὰ τὶς κινήσεις καὶ ἐνέργειές του, νὰ διατηρῇ τὶς ἰσορροπίες στίς σχέσεις του μὲ τὴν ὀθωμανικὴ κρατικὴ ἐξουσία στίς ὑπόδουλες ἐπαρχίες καὶ μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ κοινοτικοὺς παράγοντες σὲ αὐτές, συγχρόνως δὲ νὰ ἀντιμετωπίζῃ ἀποτελεσματικὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν ἀνταγωνιζομένων ἐθνότητων.

Εἰδικώτερα, ἡ ἐθνικὴ σκοπιμότητα ποὺ ὑπαγόρευσε τὴν ἱδρυση τοῦ Συλλόγου δὲν διέφυγε τὴν προσοχὴ τῶν Βουλγάρων, οἱ ὅποιοι ἀντέδρασαν ἔντονα ἤδη μὲ τὴν ἱδρυση τοῦ Συλλόγου, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ πραγματικὸς στόχος του ἦταν ἡ καταπολέμηση ἄλλων ἐθνότητων ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Σύλλογος βεβαίως ἀπέκρουσε τὶς αἰτιάσεις αὐτές, ὑποστηρίζοντας ὅτι τὸ ἔργο του ἦταν καθαρὰ φιλεκπαιδευτικόν¹⁵¹, ἐφρόντιζε δὲ ὥστε οἱ κινήσεις καὶ οἱ ἐνέργειές του πρὸς τὶς ὑπόδουλες ἐλληνικὲς κοινότητες νὰ εἶναι πολὺ προσεκτικὲς καὶ στὰ πλαίσια τῆς νομιμότητος τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους¹⁵².

Εἶναι, ἐν τούτοις, προφανὲς ὅτι ὁ Σύλλογος ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν νομιμότητα αὐτή, καθὼς καὶ μὲ τοὺς παροδοσιακοὺς φορεῖς τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ὑποδούλων, τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Κοινότητα, ὅταν διεκδικεῖ, ὡς φορέας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, τὸν ἐλεγχὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως στίς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι τὸ 1882 ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος σὲ ἐπὶ μνημῖά¹⁵³ του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἔθεσε τὸ ζήτημα ὡς ἑξῆς: Ὁ Σύλλογος ἔπρεπε νὰ ἀποκτήσῃ οὐσιαστικὸ ρόλο στὴν ἐποπτεία τῶν σχολείων καὶ νὰ διαχειρίζεται ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὶς κατὰ τόπους μητροπόλεις τὶς ἐπιχορηγήσεις τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τὰ σχολεῖα. Ἡ θέση αὐτὴ εἶχε βεβαίως βάση στὸ πρακτικὸ ἐπίπεδο, στὴν κάλυψη δηλαδὴ τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν ἄσκησιν καὶ τὸ συντονισμὸ τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς ἀπὸ ἓνα κέντρο, καὶ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνιαίου ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ἀδυναμία τῆς πολιτικῆς αὐτῆς, ἐρχόταν ὁμως σὲ σύγκρουση μὲ τὸ προνομιακὸ καθεστῶς. Συναφὲς μὲ τὴν ἐποπτεία τῶν σχολείων εἶναι καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐπιθεωρήσεως¹⁵⁴ τῶν σχολείων, τὸ ὁποῖο ὁ Σύλλογος εἶχε ἐξε-

151. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, Ἀθήνα 1878, σσ. 7-8.

152. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται καὶ ἡ ἐγγραφή, τὸ 1869, τοῦ Μεγάλου Βεζίρη ὡς πρώτου ἐπιτίμου μέλους του. Βλ. Ἡ δράσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ.π., σ. 64.

153. Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἰούνιος 1882: Α.Υ.Ε., Β' Ἀρχεῖο, 1882.

154. Βλ. τὶς ὑπ' ἀριθ. 1022/4.1.1871 καὶ 3821/22.5.1871 ἐγκυκλίους τοῦ Ὑπουργεί-

τάσει ἤδη ἀπὸ τὸ 1871. Τὸ ζήτημα αὐτὸ συνδεόταν ὄχι μόνον μὲ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνιαίας ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐπιθεωρητὴς τῶν σχολείων θὰ ἀποτελοῦσε καθοδηγητικὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐθνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὸ ἐκπαιδευτικὸ ἐπίπεδο, πράγμα τὸ ὁποῖο θὰ ἐνίσχυε τὸ ρόλο τοῦ σχολείου ὡς ἀμυντικοῦ παράγοντος. Καὶ τοῦτο μὲ δεδομένο ὅτι ἡ βουλγαρικὴ πλευρὰ ἐφήρμοζε ἤδη τὸν θεσμό τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολείων, τὴν δὲ ἐπιθεώρηση ἀσχοῦσαν πράκτορες τῆς Ἐξαρχίας.

Οἱ ἐπιδιώξεις αὐτὲς τοῦ Συλλόγου ἐξέφραζαν σαφῶς τὴν θέση γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους στὴν ἐνοποίηση τοῦ ἔθνους, εἰδικώτερα δὲ τὴν πολιτικὴ¹⁵⁵ τοῦ Χαρίλ. Τρικούπης γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό ὡς ἐθνικοῦ κέντρου¹⁵⁶:

Τὸ ἐλληνικὸν κράτος οὔτε ὅλος ὁ ἐλληνισμὸς εἶναι, οὔτε τὸ πλεῖστον τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ὑπάρχουσιν ἐκτὸς τοῦ κράτους σπουδαῖαι ἐθνικαὶ δυνάμεις· ἀλλὰ μόνον ἐν τῷ ἐλληνικῷ κράτει δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὁργανισμὸς τῆς ἐθνικῆς ἐνεργείας, οὗ ἄνευ ἀνέφικτος ἡ ἐπιτυχία.

Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἔφερε σὲ συγκρούση τὸ ἐλληνικὸ κράτος μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τὰ δύο κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὰ ὁποῖα ἐβλεπτοῦσαν ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία τὸ ἀλυστρωτικὸ ζήτημα, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ τὴ σχετικὴ μὲ αὐτὸ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ. Τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἐβλεπε τὸ ζήτημα στὰ πλαίσια τῶν στόχων τοῦ γιὰ τὴν ἐθνικὴ του ὁλοκλήρωση· τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο στὰ πλαίσια τῆς οἰκουμενικῆς πολιτικῆς του. Παραλλήλως οἱ ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου δὲν ἄργησαν νὰ προεκαλέσουν τὴν ἀντίδραση τῆς Πύλης, ἡ ὁποία, μὲ πρόφαση τὴν δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, πού ἐχαρακτηρίσθηκε ὑποπτη, ἤγειρε τὸ 1883-1884 τὸ προνομιακὸ λεγόμενο ζήτημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκινδύνευσε ἄμεσα ἡ αὐτοδιοίκησις τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ὑποδούλων¹⁵⁷.

ου τῶν Ἐξωτερικῶν εἰς Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1871, καὶ Ν. Γεννάδης, Πρόξενος Ἀδριανουπόλεως, πρὸς Σύλλογο πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, 8.6.1882: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 29/3, 1882. Παρὰ τίς σχετικὲς προσπάθειες, τὸ ζήτημα τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολείων ἔμεινε σὲ ἐκρεμότητα μέχρι τις ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. Βλ. Ἐλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυστρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σσ. 129-130.

155. Σία Ἀναγνωστοπούλου, “Ἡ σύγκρουση Χ. Τρικούπη-Ιωακείμ Γ΄. Ὁψεις τῆς πολὺπλοκης καὶ αντιφατικῆς διαδικασίας γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς Αθήνας ὡς πολιτικο-ἐθνικοῦ κέντρου”, στὸν τόμο Ο Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ εποχὴ του, ὁ.π., σσ. 99-106.

156. Δημ. Πουρνάρας, Χαρίλαος Τρικούπης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, τόμ. Α΄, Ἀθήνα 1976², σ. 190.

157. Ἐλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυστρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σ. 106.

Ὁ Σύλλογος, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς θητείας του (1869-1886) ὡς φορέας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν ἄσκηση ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, ἔγινε, ὅπως ἦταν φυσικό, δέκτης τοῦ προβληματισμοῦ ὅλων τῶν ἐμπλεκομένων παραγόντων, ἐκκλησιαστικῶν, κοινοτικῶν, προξενικῶν, ἐκπαιδευτικῶν. Ἐπὶ πλέον τὸ εὐρύτατο δίκτυο πληροφοριῶν τὸ ὁποῖο εἶχε ὀργανώσει καὶ τὸ σχετικὸ ὑλικό, ὅπως ἐκθέσεις καὶ στατιστικές, τὸ ὁποῖο εἶχε συγκεντρώσει, κατέστησαν τὸ Σύλλογο τὸ κατ' ἐξοχὴν συμβουλευτικὸ ὄργανο τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν διαμόρφωση ὅχι μόνον τῆς ἐκπαιδευτικῆς του πολιτικῆς πρὸς τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλυστρωτικῆς πολιτικῆς του πρὸς αὐτές.

Θεωρῶ σκόπιμο νὰ σημειώσω ἐπ' αὐτοῦ ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸ 1883, τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἐζήτησε τὴ γνώμη τοῦ Συλλόγου γιὰ τὸ Μακεδονικὸ Ζήτημα. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1884 ὁ Σύλλογος ὑπέβαλε σχετικὸ ὑπόμνημα¹⁵⁸, στὸ ὁποῖο πρότεινε τὴν διαίρεση τῆς Μακεδονίας σὲ τρεῖς παράλληλες ζῶνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ νότια ζώνη ὁρίζεται μέχρι τὴ γραμμὴ Πίνδος, Γράμμος, Ροδόπη. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ἐλληνικὴ ἐνέργεια στὶς ζῶνες αὐτές, ὁ Σύλλογος συνέστησε τὴ συνέχισή της στὴ νότια ζώνη, τὴν δραστηριοποίηση στὴ μεσαία ζώνη, μὲ στόχο τὴν ἐνίσχυση τῶν σκαβοφώνων πληθυσμῶν ποὺ εἶχαν ἐλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση, καὶ τὴν ἐπέκτασή της ἐπὶ τὴν ἐπικρατοῦσα ἐνέργειά της στὴ βόρεια ζώνη μέχρι τὴ γραμμὴ Μοναστήρι, Τεβγελή, Στρώμνιτσα, Μελένικο, μὲ στόχο τὴν διασφάλισή τῶν ἐλληνικῶν ἐρεισμάτων στὴ νότια ζώνη τῆς Μακεδονίας. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Σύλλογος ὑπεγράμμισε ὡς αποφασιστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἐλληνικῶν θέσεων στὴ Μακεδονία τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς, ἀποψη ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται¹⁵⁹ καὶ ἀπὸ ἄλλους ἀλυστρωτικούς παράγοντες μέχρι καὶ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰ.

Ἀποτιμῶντας τὴν παρέμβαση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων στὰ ἐκπαιδευτικὰ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ του πρὸς τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: Στὴν πρώτη περίπτωσι οἱ παρεμβάσεις τοῦ Συλλόγου σηματοδοτοῦν μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως στὰ πλαίσια τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ κράτους καὶ μὲ στόχο τὴν διεύρυνση τῆς ἐκπαι-

158. Κωνστ. Παπαρηγόπουλος, Πρόεδρος Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 31.3.1884: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., χωρὶς ἀριθ. κατατάξεως Α', καὶ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ἀρχεῖο Δραγούμη, φάκ. 214.

159. Σχέδιον ἐπιτοπίου ἐλληνικῆς οἰκονομικῆς ὀργανώσεως ἐν Μακεδονίᾳ: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., χωρὶς ἀριθ. κατατάξεως Η', 1908. Ἄντ. Σπηλιωτόπουλος, Σχέδιον ἐθνικῆς ἐνεργείας ἐν Μακεδονίᾳ, Ἀθήνα 1903. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴν Ἠπειρο, Μακεδονία καὶ Θράκη. Προτάσεις Ἰωάνος Δραγούμη 1904, 1908, ὁ.π., σσ. 393-394, 421.

δευτικῆς βάσεως καὶ τῇ μόρφωση τοῦ λαοῦ. Στὴν περίπτωση τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς πρὸς τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, ἡ πολιτικὴ τοῦ Συλλόγου ἐπέτυχε στὰ περισσότερα σημεῖα: Αὐξήθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων καὶ ἐπεκτάθηκε τὸ σχολικὸ δίκτυο στὴν ὑπαιθρο· ἡ διάδοση τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐβοήθησε στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἄλλων ἐθνότητων στὸν ἴδιο χῶρο· ἐτέθησαν οἱ βάσεις μιᾶς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς μὲ ἀλυτρωτικὸ περιεχόμενο, τὴν ὁποία συνέχισε ἀποτελεσματικὰ ὡς φορέας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους μέχρι τὶς παραμονές τῶν βαλκανικῶν πολέμων 1912-1913 ἡ Ἐπιτροπὴ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας· ἡ πολιτικὴ αὐτὴ συνέβαλε οὐσιαστικὰ στὴν διατήρηση καὶ ἐνίσχυση τῶν ἐλληνικῶν ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη.

SUMMARY

ELENI BELIA: The Society for the Dissemination of Greek Letters, a factor and instrument of Educational Policy, 1869-1886

The Society for the Dissemination of Greek Letters was founded in Athens in 1869 and has survived until the present. During the period 1869-1886 the activities of the Society were directed (a) towards the modernization and dissemination of education and (b) towards its ideological use in order to face Balkan rivalries in Epiros, Macedonia and Thrace and to strengthen the Greek national base in these regions. In promoting this aspect of its policy the Society acted as the instrument of the Greek State.

As for the first target, the Society intervened in matters concerning the educational policy of the Greek State: publication of school textbooks, methods to teaching, education of teachers, a Conference on education. The main points of the Society's educational policy in Epiros, Macedonia and Thrace were the setting up of a network of elementary schools in highly contested areas, the establishment of a Teachers College in Thessaloniki and the use of education to serve the irredentist policy of Greece.